

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız

(The Great Seljuqid Sultan Melikshâh's Policies on Syria, Palestine, Egypt and the Turkmen Chieftain Atsız)

Salim KOCA*

ÖZET

1040 yılında Horasan'da kendi devletlerini (Büyük Selçuklu Devleti) kurup, kısa sürede İran ve Irak topraklarına hükmeden Selçuklu beylerinin önünde, iki önemli dış politika hedefi olmuştur. Bunlardan biri Anadolu'yu fethederek, Türklüğe ve İslâmiyete yeni bir yurt kazandırmak, diğeri ise Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethederek, İslâm dünyasının siyasî birliğini sağlamaktır. Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethi meselesi hem Sultan Tuğrul Bey hem de Sultan Alp Arslan tarafından ele alınmıştır. Fakat, her iki sultan da önlerine çıkan engeller yüzünden bu teşebbüslerini ertelemek zorunda kalmışlardır. Bu ülkelerden Güney Suriye ve Filistin, ancak Sultan Melikşâh zamanında, Türkmen Beyi Atsız tarafından fethedilebilmiştir. "Melikü'l-Mu'azzam" (Büyük hükümdar) unvanını alan Atsız, bu ülkelerde Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir Türkmen Beyliği oluşturmuştur. Atsız, Mısır'ı da alarak faaliyetini tamamlamak istediye de, bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır. Dolayısıyla, Büyük Selçuklu sultanlarının Suriye, Filistin ve Mısır politikalarında ancak kısmen başarı sağlanabilmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER

Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşâh, Büyük Selçuklu Devleti, Suriye, Filistin, Mısır, Türkmen Beyi Atsız, Kudüs, Şam.

ABSTRACT

There have been two important foreign policies of Seljuqid chieftains, who had founded their own state (The Greater Seljuqid State) at Khorasan in the year 1040, and had conquered Iran and Iraq in a short time. One of these was to conquer Anatolia and make it a new homeland for Turks and Islam, while the other one was to establish unity in the Islamic world by conquering Syria, Palestine and Egypt. The question of the conquest of Syria, Palestine and Egypt had been handled by both Sultan Tughrul Bey and by Sultan Alp Arslan. However, both sultans had to postpone their plans because of some obstacles on their way. Among these lands, Southern Syria and Palestine had been conquered by the Turkmen chieftain Atsız during the reign of Sultan Melikshâh. Atsız, who acquired the title

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

“Maliku’l-Mu’azzam” (Great Ruler), founded a Turkmen principality on these lands, being dependent on the Greater Seljuqid State. Atsız wanted to complete his quest by conquering Egypt too, but he was unsuccessful in his attempt. Thus, only partial achievement has been acquired in the Greater Seljuqid sultans’ policies on Syria, Palestine and Egypt.

•

KEY WORDS

Tughrul Bey, Alp Arslan, Melikshâh, The Great Seljuqid, Syria, Palestine, Egypt, Turkmen chieftain Atsız, Jerusalem, Damascus

Giriş

Doğu İslâm dünyası, XI. yüzyılın başından itibaren *Karahanlılar* ve *Gazneliler* olmak üzere sadece iki büyük Türk devletinin hâkimiyeti ve denetimi altında bulunuyordu. Bu sırada doğu İslâm dünyasında Karahanlıların ve Gaznelilerin yanında üçüncü bir siyasî güç daha kendini hissettirmeye başladı. Bu siyasî güç, bizim *Selçuklu Türkleri* (veya *Türkmenler*) adıyla andığımız *Oğuz Türkleri* idi. Bilindiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Seyhun nehri havzasındaki Oğuzlar Devletinden küçük bir grup olarak ayrılan Selçuklu Türkleri, kendi devletlerini kurabilmek için önce *Mâverâünnehir*'de Karahanlılara, sonra *Horasan*'da Gaznelilere karşı uzun ve çetin bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelenin son safhası olan Dandanakan savaşının Selçuklu Türklerinin zaferiyle sonuçlanması (1040), Doğu İslâm dünyasında kuvvetler dengesinin birden değişmesine, Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin yanında üçüncü bir siyasî güç olarak devrin kaynaklarında "*Selçukiyyân*" veya "*Selâcika*" (Selçuklular) adıyla anılan ve bizim de "*Büyük Selçuklu Devleti*" adını verdiğimiz siyasî teşekkülün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Öte yandan, bu zafer, Horasan'ı bütünüyle Selçuklu Devletinin hâkimiyeti altına soktuğu gibi, savaşın geçtiği yerden itibaren Gazneliler ülkesini âdeta ikiye bölerek, Horasan'ın batısında kalan Gaznelilere ait topraklarla Gazneliler Devletinin irtibatını bütünüyle kesmiştir. Daha da önemlisi, bu gelişme, Selçuklu beylerinin önüne savunma yeteneğini tamamen yitirmiş bir ülke sermiştir. Onların ufuklarını da son derece genişletmiştir. Artık bundan böyle Selçuklu beyleri, tarihin önlerine çıkardığı bu fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirecekler ve daima batıya dönük bir genişleme ve yayılma siyaseti takip edeceklerdir.

Selçuklu beylerinin Dandanakan savaşını kazandıkları ve Horasan'da kendi devletlerini kurdukları sırada Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve Batı İran gibi ülkeler, Bizans, Fâtımî ve Büveyhî olmak üzere üç büyük devletin hâkimiyeti ve denetimi altındaydı. Bunlardan Bizans ve Fâtımî Devletleri, 932 yılından beri Abbasî halifeleriyle birlikte onların Irak ve Batı İran'daki topraklarını hâkimiyetleri ve kontrolleri altında tutan Büveyhîler'i, kuzeyden ve batıdan kuşatarak, yarım daire biçiminde bir kısılcın içine almış durumdaydılar. Selçuklu Türkleri de Dandanakan zaferinden sonra bu kısılcacı doğudan tamamlamış bulunuyorlardı.

Fars kökenli bir aileden gelen Büveyhîler, koyu bir Şîlik örtüsü altında eski İran kültürünü yeniden diriltme ve canlandırma çabası içindeydiler. Büveyhî hükümdarları “*emîrî’l-ümerâ*” unvanıyla Bağdat’ta oturuyorlar, ülkesi ile birlikte siyasî, idarî ve askerî yetkilerini ellerinden aldıkları Abbasî halifelerini tamamen kontrolleri altında tutuyorlar ve onları istedikleri yönde kullanıyorlardı. Sâsânîlerin iki büyük hükümdarının adını birden kullanan son Büveyhî hükümdarı *Melikü’r-Rahîm Hüsvrev Fîrûz*, Selçukluların İran ülkesini ele geçirmeye başladıkları sırada; *Irak*, *Irak-ı Acem* (Batı İran) ve *Fars* bölgelerine doğrudan, *Kirman* bölgesine de dolaylı olarak hükmediyordu¹. Fakat Büveyhî hükümdarları, izledikleri katı ve bölücü dinî politikalar yüzünden halkın çoğunluğunun desteğini büyük ölçüde kaybetmiş durumdaydılar. Üstelik, inançlara karşı baskıcı tavırlarıyla hâkim oldukları ülkelerdeki Müslüman halkın manevî birliğini ve huzurunu da tamamen bozmuş bulunuyorlardı. Diğer taraftan, onların Abbasî halifesi üzerinde uyguladıkları baskı ve şiddet politikaları, aynı halifeyi bir kurtarıcı arar duruma getirmişti. Nitekim, Abbasî halifesi *Kaim Biemrillâh*’ın, 1038 yılında Gaznelilere karşı Serahs savaşını kazanan Selçuklu beylerine elçisini göndererek, Selçuklularla ilk teması halifenin kendisinin kurması, onun böyle bir arayışın içinde olduğunu açıkça göstermekteydi².

Büveyhîler Devleti, XI. yüzyılın başlarından itibaren sürekli bir düşüş ve çöküş içine girmiş bulunuyordu. Bundan dolayı Büveyhîler, Selçukluların önünde ciddi bir engel teşkil etmiyordu. Öte yandan, Dandanakan yenilgisi ile tamamen beli kırılmış olan Gazneliler ise, Selçukluların yayılma ve genişleme politikalarının önünde direnme güçlerini büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar. Bu sırada (1042-1046), kendi içlerinde bölünmenin eşiğinde bulunan Karahanlılar da, Gazneliler’den pek farklı bir durumda değillerdi. İslâm ülkelerinin muhtelif sahalarında hüküm süren mahallî iktidar sahiplerinin ise, Selçukluların gittikçe artan askerî güçleri karşısında boyun eğmekten başka hiçbir şansları bulunmuyordu. Bu duruma göre, Selçukluların karşısında iki büyük rakip vardı. Bunlardan biri Anadolu’ya hâkim *Bizans İmparatorluğu*, diğeri ise Mısır, Filistin ve Suriye’ye hâkim *Fâtımî Devleti* idi. İşte Selçuklu beylerinin, büyük bir Türk-İslâm devleti meydana getirmek ve İslâm dünyasının siyasî sorumluluğunu bütünüyle kendi üzerlerine almak gayesiyle harekete geçtikleri sırada (1040), Yakın ve Orta Doğu İslâm dünyasının siyasî durumu kısaca böyleydi.

¹ Grousset, 1980: 156.

² İbnü’l-Esir, 1979: IX, 459; 1987: IX, 350; Ebû’l-Ferec Tarihi, 1945: I, 296; el-Bundarî, 1943: 4 vd.

Selçuklu beyleri, Horasan'da yeni bir devlet kurmakla kalmamışlar; bu devleti cihân şümûl (üniversal) bir Türk-İslâm devleti haline getirmek de istemişlerdir. Bu gayeye ulaşabilmek için de başta devletin kurucusu *Tuğrul Bey* olmak üzere onu takip eden *Alp Arslan ve Melikşâh* gibi büyük Selçuklu sultanları, daima şöyle bir plân dahilinde hareket etmişlerdir:

- *Bir takım mahallî hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslâm ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek, bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmek. Başka bir deyişle, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamak.*
- *Hâkimiyetlerinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, ele geçirilen yerlerde Selçuklu idarî mekanizmasını kurmak ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmek.*
- *İslâm ülkelerinde ve yeni medeniyet dairesi içinde Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulayarak, ilerlemesi çoktan beri durmuş ve statik hale gelmiş olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle gücü kazandırmak³.*

Başta Sultan Tuğrul Bey olmak üzere bütün Selçuklu beyleri, bu plânı gerçekleştirebilmek için 1040 yılında topladıkları kurultayda, İslâm ülkelerini kendi aralarında paylaşıp iş bölümü yaparak, derhal harekete geçtiler⁴; 1040-1055 yılları arasında, önlerine çıkan mahallî idarelere ve hükümetlere birer birer son verip veya kendilerine bağlayıp bütün İran ülkesine hâkim olarak, bugünkü Irak ve Anadolu sınırlarına dayandılar. Ele geçirdikleri yerlerde de, Selçuklu idarî mekanizmalarını kurup, kendilerine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulamaya başladılar. Bu arada Anadolu'ya da birçok sefer ve akın düzenlediler. Bundan sonra sıra, Büveyhîlerin elinde bulunan Irak (Irak-ı Arap) topraklarına geldi.

Selçuklu ordularının bugünkü Irak ve Anadolu sınırlarına dayanmış olması, başta Büveyhîler olmak üzere Fâtımî ve Bizans Devletlerini son derece endişelendirdi. Bunlardan Büveyhîler ve Fâtımîler, farklı iki kültür, yani Fars ve Arap kültürü temeline dayanmakla birlikte her ikisinde de ortak olan Şiîlik anlayışı, bu devletleri aynı rakip (Selçuklular) karşısında birbirine yaklaştırmış, birbirine dayanmaya ve bir ittifak içinde birleşmeye itmiş bulunuyordu. Öte

³ Koca, 1997: 85.

⁴ er-Ravendî, 1957: I, 102 vd.; el-Bundarî, 1943: 6; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: II, 19 vd. ; Zahîrî'd-dîn Nişâbûrî, 1332: 18; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 12; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 27; Kafesoğlu, 1973: 27 vd.; Turan, 1980: 107.

yandan, Fatımîler ve Büveyhîlerle aynı sebeplerle işbirliği içinde olan Bağdat ordusunun Türk kökenli komutanı Arslan Besasirî de, Selçuklulara meylettği ve onlarla gizlice işbirliği yaptığı gerekçesiyle Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh üzerindeki baskısını gittikçe artırmaya başlamıştı. Zayıf karakterli bir hükümdar olan son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz ise, politikasına uygun düştüğü için Arslan Besasirî'nin baskılarına âdeta göz yummuş bulunuyordu. Abbasî halifesi, Arslan Besasirî'nin ve Büveyhîlerin elinden kurtuluşunu, artık İslâm dünyasında büyük bir güç haline gelmiş olan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin şahsından beklemekteydi. Halife, bunun karşılığında da, tamamen Büveyhîlere kaptırmış olduğu İslâm dünyasının siyasî liderliğini Tuğrul Bey'e aktarmak niyetindeydi. Bu niyetle derhal harekete geçen halife Kaim Biemrillâh, 1055 yılında, Büyük Selçuklu Devletinin merkezi Rey'e gönderdiği elçisi ile Tuğrul Beyi ısrarla Bağdat'a davet etmiştir⁵.

Bu davet, Tuğrul Bey için, bugünkü Irak, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını ele geçirebilme ve İslâm dünyasının siyasî birliğini sağlayabilme hususunda mükemmel bir fırsat yarattı. Böylece Tuğrul Bey, Büveyhî iktidarının Irak'a yerleşmesinden beri daimî bir huzursuzluk yuvası haline gelmiş olan Bağdat üzerine yürüdü. Ordusunu harekete geçirmeden önce de, plânını ve amacını bir mektupla halifeye bildirdi. Tuğrul Bey, bu mektubunda plânını ve amacını; *"Hacca gitmek; hac yollarının güvenliğini sağlamak; Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek, Fâtımî Devletine son vermek"* şeklinde belirtmekteydi⁶.

Bu plânın özellikle Mısır Fatımî Halifeliği ile ilgili olan kısmı, sadece Tuğrul Bey için değil, Abbasî Halifeliği için de önemliydi. Çünkü Mısır Fatımî Halifeliği, Abbasî Halifeliğine rakip ve muarız siyasî ve dinî bir güç olarak ortaya çıkmış idi. Üstelik Fatımî halifeleri de, İslâm dünyasında Abbasî Halifeliği aleyhine hâkimiyetlerini ve etkilerini devamlı genişletmekteydiler. Bu durum ise, daha önceki halifeleri olduğu gibi, zamanın Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh'ı da son derece rahatsız etmekteydi. Bu plân, özellikle Kaim Biemrillâh'ı kuvvetli bir rakip ve muarızdan kurtarmış olacaktı. Hatta onun İslâm dünyasındaki manevî itibarını daha da yükseltecek ve kuvvetlendirecek idi. Dolayısıyla, Tuğrul Beyin

⁵ er-Ravendi, 1957: I, 103, 106; Sadruddîn Hüseyinî, 1943: 12; el-Bundarî, 1943: 7; İbnü'l-Adîm, 1976: 2; 1982: 1, 4; Zahîrî'd-dîn Nişâbü'rî, 1332: 18; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 8; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 167; Reşîdeddîn Fazlullâh, 1960: II, 20; Kafesoğlu, 1973: 37; Köymen, 1976: 37; Turan, 1980: 132.

⁶ İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 462; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 8 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 306; Müneccimbaşı, 2000: I, 19; Köymen, 1976: 37; Turan, 1980: 132.

bu siyasî plânı, hanedanlarının eski şöhret ve kudretini yeniden canlandırmayı hayal eden halifeyi son derece ümitlendirip cesaretlendirdi.

Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh, Tuğrul Beyi sadece Bağdat'a davet etmekle kalmadı: O, Tuğrul Beyin plânının kendi arzusuyla uyuşmuş olduğunu görmekle hemen harekete geçti; verdiği bir emirle Irak'ta okunan hutbelere kendi adından sonra Tuğrul Beyin adını koydurdu. Böylece, Büveyhî hükümdarının adı, aynı hutbelerde üçüncü sıraya düşmüş oldu⁷. Öte yandan Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz da, bu oldu-bittiye boyun eğerek, Tuğrul Beyin yüksek hâkimiyet hakkını, istemeyerek de olsa tanımak zorunda kaldı. Bu suretle, Irak toprakları, hukuken Büveyhî hâkimiyetinden çıkmış, Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu. Büveyhî hükümdarı Hüsrev Fîrûz da Tuğrul Beyin vassalı haline geldi. Bundan sonra ordusu ile Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, hiçbir engelle karşılaşmaksızın İslâm dünyasının merkezi olan bu şehre yerleşti.

Fakat, Tuğrul Beyin Bağdat'a yerleşmesiyle mesele henüz tamamen çözülmüş değildi. Tuğrul Beye göre, Bağdat'ta sembolik de olsa, kendi iktidarına düşman ve rakip bir idare bulunduğu müddetçe, Selçukluların Irak'taki hâkimiyetleri emniyette sayılamazdı. Bunun için yegâne çözüm, Büveyhî iktidarına tamamen son vermektir. Nitekim öyle de oldu: Tuğrul Bey, rakip tanımaz her büyük liderin yaptığı gibi, Büveyhî devlet adamlarını tutuklatıp, hepsini sürgüne göndererek, 120 yıldan fazla bir süreden beri Abbasî halifelerini tahakkümleri altında tutan Büveyhîlerin siyasî varlığına tamamen son verdi (1055)⁸.

Tuğrul Bey, 1055-1059 yılları arasında, geniş Irak toprakları üzerinde hâkimiyetini kurma ve yerleştirme gibi faaliyetlerle meşgul oldu. Özellikle Fatımîlerle işbirliği yapan ve onlar adına faaliyet gösteren Arslan Besasir'i ortadan kaldırdı. Bu arada, halife tarafından "*Doğunun ve Batının Hükümdarı*" ilân edilen Tuğrul Bey, Sünnî İslâm dünyasının tek ve rakipsiz lideri haline geldi. Artık Tuğrul Bey için tek bir hedef kalmıştı. O da Mısır Fâtımîleri idi. Fakat, tam bu sırada Tuğrul Beyin kafasını, daha önce plânları arasında hiç bulunmayan bir evlenme projesi işgal ediverdi. Tuğrul Bey, bu defa Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh'ın kızını kendisine eş olarak almak istiyordu. Böylece Tuğrul Bey, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirme plânını bir süre ertelemek zorunda kaldı. Bu erteleme de, endişe içinde olan Mısır Fâtımîlerine rahat bir nefes aldırdı.

⁷ er-Ravendî, 1957: I, 104; İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 610; 1987: IX, 463.

⁸ İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 611-613; 1987: IX, 463-465; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 13; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 307; Kafesoğlu, 1973: 38.

Yukarıda sözü edilen evlenme projesi, hem Tuğrul Beyin itibarını daha da yükselteceği, hem de halife ile Sultan arasında samimî bir işbirliği yaratacağı düşüncesiyle eşi Altuncan Hatun tarafından da hararetle desteklendi. Bu destekle iyice cesaretlenmiş olan Tuğrul Bey de, halifenin kızıyla evlenme arzusunun, Rey kadısı vasıtasıyla halifenin kendisine bildirdi. Bu işin takibi için de veziri Küdürî'yi görevlendirdi. Fakat, bu hususta halife ile yapılan ilk görüşmelerden elle tutulur bir sonuç elde edilemedi. Daha doğrusu, halife, kızını Tuğrul Beye eş olarak vermemek için beklenmedik bir direnç gösterdi. Bu durum ise, Sultan ile halife arasında şiddetli bir ihtilâfın doğmasına sebep oldu. Halifenin ret cevabı karşısında otoritesinin sarsıldığı ve itibarının ağır bir darbe yediği kanaatine varan Tuğrul Bey, meseleyi kendi lehine çözebilmek için baskı ve tehdit yoluna başvurdu. Bu cümleden olarak, hemen halifenin tahsisatını kesti; ıktâ'larına el koydu. Bunu şiddetli bir gerginlik dönemi izledi⁹. Sonunda Tuğrul Bey, halifenin fikrini değiştirmeyi ve onu kendi iradesine ram etmeyi başardı. Bu, İslâm tarihinde görülmemiş bir tavizdi. Zira, o zamana kadar Abbasî hanedanından hiçbir melike yabancı soydan bir hükümdara eş olarak verilmemiş idi¹⁰.

Bu siyasî amaçlı evlilik, sonunda Tuğrul Beyin parlak bir başarısı olarak gerçekleşti; fakat bu siyasî başarının Büyük Selçuklu Devleti için bedeli çok ağır oldu. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, bu siyasî başarı, Sultanın son önemli üç yılını heba etmesine sebep oldu¹¹. Hâlbuki bu üç yıl içinde Tuğrul Bey, Suriye'yi, Filistin'i, Mısır'ı alabilir, İslâm dünyasının siyasî birliğini tamamlayabilirdi. Fakat bu son başarı Tuğrul Beye nasip olmadı; Sultan, bu siyasî amaçlı evlilikten 6 ay sonra vefat etti (1063). Böylece bu önemli mesele, Tuğrul Beyin yerini alan yeğeni Alp Arslan'a devredilmiş oldu. İçeride ve dışarıda gösterdiği faaliyetlerle kısa sürede güçlü bir hükümdar haline gelen Sultan Alp Arslan, 1070 yılı içinde Mısır'ın fethi için bazı Fâtımî devlet adamlarından davet almış bulunuyordu¹². Sultan Alp Arslan, bu daveti kendi lehine değerlendirerek, Suriye, Filistin ve Mısır'ı almaya karar verdi. *Zira, Mısır Fâtımî Devletine son vererek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü tamamlamak, Tuğrul Beyden sonra Sultan Alp Arslan'ın da dış politika hedefleri arasında ön sırayı almaktaydı.*

⁹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1997: XVIII, 72 vd.; er-Ravendî, 1957: I, 109; el-Bundarî, 1943: 20.

¹⁰ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1997: XVIII, 68; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 315; el-Bundarî, 1943: 18.

¹¹ Krş. Köymen, 1976: 141.

¹² İbnü'l-Adîm, 1976: 21; 1982: 13; İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: 1971; 38, 44.

Sultan Alp Arslan, bu gaye ile 1071 yılı içinde Mısır seferine çıktı. Ordusu ile Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alp Arslan, Erciş'i geri aldı; Tuğrul Beyin 1054 yılında kuşatıp da alamadığı Malazgirt kalesini zaptetti. Sultan Alp Arslan, burada Selçuklu dinî teşkilâtını kurup, bir askerî birlik bıraktıktan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi; Siverek ve Tulhum kalelerini ele geçirdi. Bundan sonra, Bizans'ın Ani ve Malazgirt'ten sonra doğudaki üçüncü müstahkem mevki olan Urfa şehrini ve kalesini kuşattı. Alp Arslan, bu defa şehri ve kaleyi düşürmek için ısrarcı olmadı; hatta kendisine zaman kaybettireceği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırıp, Suriye istikametinde yoluna devam etti. Fırat nehrini geçerek, Halep hâkimi Mirdas Oğullarını Selçuklu Devletine bağlayan Alp Arslan, Şam istikâmetinde ilerlerken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı. Bu haber üzerine Mısır seferini yarıda kesmek zorunda kalan Sultan Alp Arslan, 4 bin kişilik hassa birliği ile süratle Azerbaycan'ın Hoy şehrine döndü ve burada hazırlığını kısa sürede tamamlayıp, Bizans ordusunu karşılamak üzere Anadolu'ya doğru hareket etti¹³. Böylece Büyük Selçuklu Devletinin Fâtımî Devletine son verme ve topraklarını ilhak etme plânı bir kere daha ertelenmiş oldu.

Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden sonra çıktığı Mâverâünnehir seferinde, zamansız ve talihsiz ölümü (1072), Sultanın bu meseleyi tekrar ele almasına imkân ve fırsat vermedi. Suriye, Filistin ve Mısır meselesi, Sultan Alp Arslan'ın yerini alan oğlu Melikşâh'a kaldı. Sultan Melikşâh da Suriye ve Mısır'ın fethi ile doğrudan ilgilenemedi; bu meselenin hallini Türkmen beylerinden *Atsız'a* bıraktı. İşte biz, bu makalemizde, Selçuklu sultanlarının çeşitli engeller yüzünden birkaç defa ertelemek zorunda kaldıkları Mısır Fâtımîleri meselesinde, Türkmen beyi Atsız'ın neleri yapabildiğini ve neleri de yapamadığını ortaya koymaya çalışacağız:

1. "Nâvekiyye veya Yavgiyye" Türkmenlerinin Suriye Üzerinden Filistin'e Gelişleri ve Bölgedeki İlk Faaliyetleri

"Mısır'ın kalkanı" olarak görülen Filistin ve Suriye toprakları, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (halife el-Müizz Lidinillâh zamanı: 953-975) Mısır Fâtımî Devletinin hâkimiyeti ve denetimi altında idi. Fatımîlerin bölgedeki önemli merkezleri, "*Mısır'ın tacı*" olarak nitelendirdikleri Şam (Dimişk) şehri idi. Ayrıca onların, Kudüs, Trablus, Sayda, Sûr, Akka, Hayfa, Arsûf, Yafa, Askalan, Gazze ve Rîf gibi şehirlerde de kuvvetli garnizonları bulunuyordu.

¹³ İbnü'l-Esir, 1987: X, 71; Köymen, 1992: 25; Grousset, 2005: 609 vd.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordusunu karşılamak üzere Kuzey Suriye'den ayrılmasından hemen sonra bölgeye Azerbaycan ve Errân (Karabağ) üzerinden kalabalık bir Türkmen kütlesi gelmiştir¹⁴. Bu Türkmen kütlesi, devrin kaynaklarında, "Yavgiyye" veya "Nâvekiyye" adıyla tanıtılmıştır.

Selçuklu tarihçisi *Osman Turan*'a göre, "Yavgiyye", Türkçe "Yabgulu" sözünün Arapça söylenişidir. Bu isim Selçuk Beyden sonra Türkmenlerin başına geçen Arslan Yabgu'nun unvanına izafeten söylenmiştir. Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler anlamına gelmektedir¹⁵. Farsça uzmanı olan *Ahmet Ateş*'e göre de, "Nâvekiyye" kelimesinin aslı Farsça "yavegi" dir. "Yavekiyye" ise, "yavegi" nin çoğulu olan "yavegiyan"ın bozulmuş halidir. "Yavegi", "yolunu kaybetmiş, başıboş dolaşan göçebe kabîle, topluluk" anlamına gelmektedir. Kaynaklardaki "Yavekiyye" sözü de, kısaca "kaçaklar" anlamında kullanılmıştır¹⁶. Burada özellikle belirtelim ki, tarihî olayların seyrine uygun düşen her iki açıklamadan hangisinin doğru ve gerçek olduğu hususunda ne bir yargıya varılabilmekte, ne de bunlar arasında bir tercih yapılabilmektedir. 1071 yılı içinde Suriye'ye gelen Türkmen kütlelerinin başında *Kızılı*¹⁷, *Atsız*¹⁸ ve *Şöklı* (Şöklü)¹⁹ adında beyler bulunmaktaydı. Bunlardan Kızılı, bu sırada diğer beylerin üzerinde bir mevkiye sahip olup, hepsinin lideri konumundaydı.

Fatımîlerin Akka valisi *Bedrî'l-Cemâlî*, Türkmen beylerini yanına davet edip, onlara oturmaları için toprak verdi. Bundan amacı, onları, Arap kabîlelerine karşı kullanmaktı. Türkmen beyleri, Bedr'in bir türlü baş edemediği Arap

¹⁴ Suriye'ye "Yavgiyye veya Nâvekiyye Türkmenleri"nden önce Han oğlu Hârûn, Bekçi oğlu Afşin, Sunduk gibi Türkmen ve Selçuklu beyleri gelmiştir. Bunlardan Han oğlu Hârûn, Halep Arap Mirdas Oğulları hizmetinde bulunmuştur. Afşin ise, Anadolu'ya yaptığı akınlarda Halep'i genellikle dönüş üssü olarak kullanmıştır.

¹⁵ Turan, 1980: 171-175.

¹⁶ Ateş, 1965: XXIX, 517-525.

¹⁷ A. Sevim'e göre, bu isim "Kurlı" şeklinde de okunabilir. "Kur", kemer demektir. "Kurlı" da "kemerli, mertebesi veya rütbesi, derecesi yüksek" gibi bir anlama gelmektedir. (Sibt İbnü'l-Cevzî, 1968: 157).

¹⁸ "Atsız" kelimesi, isimsiz anlamına gelmektedir. Türkler bu ismi, genellikle, kötü ruhların ve nazarın etkisinden korunarak, yaşamasını istedikleri çocuklarına vermekteydiler. Daha doğrusu onlar, bu adla çocuklarının daha uzun ömürlü olacağına inanmaktaydılar. (Bilgi için bkz. F. Sümer, Eski Türklerde İsim Koyma Geleneğinden Atsız, Millî Kültür, s. 47, (1984), 4-5; Aynı yazar, Türk Edebiyat ve Folkloründe Yeni Görüşler, I, Ankara 1985, 23-27). Atsız, Arapça kaynaklarda "el-Harezmi" nisbesi ile tanıtıldığına göre, Suriye'ye Harezmi üzerinden gelmiş bir Oğuz Türk'ü idi. Hatta o, Selçuklu hanedanı ile aynı boya, yani Kınık (min cîl Kınık) boyuna mensuptu. Babasının adı ise, Uvak (Ufak=küçük) idi.

¹⁹ "Şük", eski Türkçe'de "susturma edatı" olarak kullanılan bir sözdür. "Şöklı" ise, "sâkin, sessiz" anlamına gelmektedir.

kaabilelerini kolayca yerlerinden söküp attılar. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak da Bedr'den “mal ve para” istediler. Bedr, “Yanımda para yok, Araplardan aldığınız ganimet ve size verdiğim dirlikler ile yetinin” diyerek, Türkmen beylerinin bu isteğini geri çevirdi. Bunun üzerine Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, *Taberiyye gölü* çevresine geldiler. Bölgeyi kendi aralarında bölüşerek yerleştiler²⁰.

Türkmen beyleri, Taberiyye gölü çevresinde sadece besicilik yapmakla yetinmediler; yerli halktan çiftçiler tutup, tarım alanlarını onlara ettirdiler. Terk edilmiş ve harap vaziyette buldukları Remle şehrini de imar edip, içine yerleştilediler. Daha da önemlisi onlar, tuttukları çiftçilere yöredeki zeytin ağaçlarının bakım ve islahını yaptırarak, verimi artırdılar. Bu zeytin ağaçlarından elde ettikleri ürünleri de satmak suretiyle yıllık 300 bin dinar gibi büyük bir gelir elde ettiler. Bu paranın onda birini, yani 30 bin dinarını vergi olarak kendileri aldılar. Gelirin geri kalan kısmını da çiftçiler arasında dağıttılar²¹.

Fakat, bölgedeki Arap kabileleri (Bedeviler), Akka valisi Bedr'in tahrik ve teşvikiyle Türkmen beylerini oturdukları yerlerde rahat bırakmadılar. Bir araya gelip, topluca Türkmenlerin üzerlerine yürüdüler. Türkmen beyleri, önce karşılık vermeyecekmiş gibi davranarak, Bedevî reislerini yanılttılar; sonra da üzerlerine sürpriz bir gece baskını düzenleyip, bozguna uğratmak suretiyle onları tamamen bölgeden attılar. Türkmen beylerinin faaliyetleri bununla da sınırlı kalmadı; onlar, bu defa Mısır Fatımî valilerinin ellerinde bulunan şehirlere yöneldiler. Türkmen beylerinin ilk hedef aldıkları yer, Akdeniz sahilindeki *Akka şehri ve kalesi*²² oldu. Fakat, Türkmen kuvvetlerinin başında bulunan *Kızlı Bey*, şehri kuşatırken öldü. Kızlı'nın yerini alan *Atsız* (1073), kuşatmaya devam etti ise de, şehrin deniz tarafından yardım alması yüzünden o da başarılı olamadı²³.

Karşılaştığı güçlükler yüzünden Akka şehrini ve kalesini almaktan vazgeçen *Atsız*, bu defa Filistin'in Kudüs şehri üzerine yürüdü. Türkmen kuvvetleriyle Kudüs surları önüne gelen *Atsız*, burada işini son derece kolaylaştıran bir durum ile karşılaştı: Şehrin Fatımî valisi Türk kökenli olduğu için kendisine direnmek niyetinde değildi. Bu yüzden *Atsız*'a haber gönderen vali, kendisine aman verilmesi halinde şehri hemen teslim edeceğini bildirdi. Fatımî valisinin

²⁰ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1998: XIX, 41; Sümer, 1986: 134.

²¹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1998: XIX, 41 vd.

²² Akka şehri ve kalesi, Hayfa körfezi istikâmetinde çıkıntı teşkil eden küçük bir yarım ada üzerinde kurulmuş ve uzun zaman her türlü saldırıya karşı koyabilecek nitelikte müstahkem bir yer idi.

²³ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1998: XIX, 46.

teklifini memnuniyetle kabul eden Atsız, İslâm dünyasının bu önemli şehrini hiç kan dökmeden teslim aldı. Burada özellikle belirtelim ki, Kudüs'ün bu şekilde düşürülmesi, sadece Atsız bakımından değil, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği bakımından da büyük bir manevî zafer olmuştur. Çünkü Atsız, ilk cuma namazında hem Abbasî halifesi ve hem de Sultan Melikşâh adına hutbe okutarak, Kudüs'te ilk defa Selçuklu hâkimiyetini başlatmıştır (1073). Öte yandan, verdiği söze bağlı kalan Atsız, şehri direnmeden teslim eden valinin malına ve canına dokunmadığı gibi, Kudüs civarında bazı yerleri ona iktâ' etmek suretiyle kendisini hizmetine almıştır. Atsız, sadece şehri kendisine teslim eden valiye değil, şehir halkına da aman vermiştir. *Daha doğrusu o, Kudüs şehrini teslim alırken tıpkı Selçuklu sultanları gibi devlet adamı anlayışı ve sorumluluğu ile hareket etmiş; din, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütün şehir halkını koruyucu bir tutum içinde olmuştur. Özellikle, maiyetindekilere verdiği emirlerle halkın malına ve canına hiç dokundurtmamıştır. Bunu sağlamak için de, şehirde özel muhafızlar görevlendirmiştir. Öte yandan şehir halkı, Atsız'ın bu tutumundan ve aldığı önlemlerden dolayı son derece memnun olmuştur*²⁴.

2. Türkmen Beyleri Atsız ve Şöklı Arasında Geçen Liderlik ve Hâkimiyet Mücadelesi

Atsız, Kudüs'teki işlerini tamamladıktan sonra, Suriye üzerine yöneldi. Buradaki Fatimî idaresinin merkezi olan Şam şehrini kuşattı. Fakat, şehrin kuvvetli surları karşısında bir şey yapamadı. Daha doğrusu, kuşatma silâhları olmadığı için başarılı olamadı. Bunun üzerine Atsız, şehrin civarındaki kasabaları ve köyleri tahrip etti. Özellikle, şehre erzak girişini engelleyerek, Şam halkını sıkıntıya soktu. Buna rağmen buradaki Fatimî valisinin direncini kıramadı. Sonunda kuşatmayı kaldırdı ise de, şehri uzaktan abluka altında tutmaya devam etti²⁵. Bu faaliyet, hiç kuşkusuz, müstahkem yerleri uzun vadede düşürebilmek için çok iyi bir yöntem idi.

Öte yandan, Atsız'ın emrindeki beylerden Şöklı, önüne çıkan bir fırsatı değerlendirerek, Akka şehrini ve kalesini ele geçirdi (1074). Bu başarı, Şöklı'nin birden başını döndürdü. Nitekim Atsız, Akka şehrinden ele geçirilmiş olan tutsakların ve ganimetlerin yarısını Türkmenlerin lideri olma sıfatıyla kendisine göndermesini isteyince, Şöklı'nin itirazı ile karşılaştı²⁶. Böylece, Türkmen beyleri arasında başından beri sürüp gelmiş olan uyum ve işbirliği birden bozulu-

²⁴ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 7; İbnü'l Esîr, 1987: X, 73 vd.; Sümer, 1986: 135.

²⁵ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 74; Müneccimbaşı, 2000: I, 214.

²⁶ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 9 vd.

verdi. Artık Şökli, Atsız'ın sadık bir adamı ve silâh arkadaşı değil, onun liderliğini tanımayan kuvvetli bir rakibi idi.

Şökli'nin niyeti, sadece Atsız Beyden ayrılmak ve bağımsız hareket etmek değildi. Onun asıl amacı, başka bir Selçuklu beyinin hizmetine girmek suretiyle Atsız Beyi bertaraf etmek ve Mısır Fatımî Halifeliğine bağlanmaktı. Nitekim o, Atsız Beyin liderliğini tanımayıp, muhalefete geçmesinden hemen sonra, Güney-Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetinde bulunan Kutalmış Oğullarına (Mansur, Süleyman-şâh, Alp İlig ve Devlet) yazdığı mektupta, "*Sen Selçuklulardan olup, sultan ailesindensin. Bu nedenle, sana tâbi olup, hizmetinde olursak, şeref duyar ve öğünürüz. Halbuki Atsız, sultan ailesinden değil. Bu nedenle, ona tâbi olup, itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*" dedikten sonra "*Eğer, Atsız'ı yenilgiye uğratıp Suriye'den uzaklaştırırsak, kesinlikle Mısır Halifesinden bize yardım ve para gelir*" şeklindeki bir sözle asıl niyetini ortaya koymuştur²⁷.

Kutalmış'ın dört oğlundan ikisi, yani *Alp İlig ve Devlet*, Şökli'nin bu davetini kabul ederek, arkalarındaki kuvvetlerle harekete geçtiler. Kutalmış Oğulları ve Şökli, Taberiyye gölü civarında buluşup, Atsız'a karşı birlikte mücadele etmek üzere kuvvetlerini birleştirdiler. Öte yandan, Şökli'nin hareketini adım adım takip eden Atsız da aynı zamanda karşı harekete geçti. Taraflar, Taberiyye gölünün civarında karşı karşıya geldiler. Kardeş kuvvetler arasındaki kanlı hâkimiyet mücadelesi çok uzun sürmedi; Atsız, kısa sürede muhalif beylere galip geldiği gibi kendilerini ve bütün yakınlarını da tutsak aldı. Bunlardan Şökli ve oğlunu ölümle cezalandırdı. Şökli'nin babasını, yaşlı olduğu için serbest bıraktı. Kutalmış Oğullarının hayatına ise dokunmadı. Daha doğrusu, onlarla ilgili kararı, Sultan Melikşâh'a bıraktı²⁸.

Öte yandan, Kutalmış'ın diğer iki oğlu, yani Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, Güney-Doğu Anadolu bölgesinden Kuzey Suriye'ye inip, Arap Mirdas Oğullarının elinde bulunan Halep'i kuşattılsa da alamadılar. Bundan sonra Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, Atsız'a haber göndererek, ondan, elinde tutsak bulunan kardeşlerini serbest bırakmasını istediler. Atsız, Kutalmış Oğullarına verdiği cevapta, "*Bu hususta Sultana haber gönderdim. Ondan gelecek cevaba göre hareket edeceğim*" diyerek, onların bu isteğini geri çevirdi²⁹. Böylece Atsız, bu hususta Kutalmış Oğulları ile Sultan Melikşâh'ı karşı karşıya getirerek, kendisini hedef ve düşman olmaktan kurtardı. Daha doğrusu o, bu tehlikeyi, dip-

²⁷ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 12; Sümer, 1986: 135 vd.

²⁸ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 12.

²⁹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 13.

lomatik bir manevra ile kolayca bertaraf etmiş oldu. Diğer taraftan, bu sırada Sultan Melikşâh ile bozuşmayı göze alamayan Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, tutsak kardeşlerini ne istemekte ısrar ettiler, ne de onları kurtarmak için herhangi bir teşebbüste bulundular; Sultan Melikşâh'ın otoritesine boyun eğerek, onun vereceği kararı beklemeye başladılar. Fakat, bu hususta Sultan Melikşâh'tan olumlu bir karar çıkmadı. Atsız, bir süre sonra, elindeki tutsakları Sultan Melikşâh'a göndererek, meseleyi, kendi açısından kapattı. Kutalmış Oğulları (Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler) da, kendilerine yeni bir hâkimiyet ve faaliyet sahası aramak üzere Anadolu'ya yöneldiler. Şöklü ile girdiği liderlik mücadelesinden galip çıkmakla bir hayli rahatlamış olan Atsız, bu defa devletin merkezinden gelen bir haberle birden sarsıldı. Zira Atsız, bu sırada Sultan Melikşâh'ın Azerbaycan'da bulunan kardeşi Tutuş'u Suriye melikliğine atama niyetinde olduğunu duymuştu³⁰. Atsız'ın Filistin'deki şehirleri birer birer ele geçirip, iç mücadeleden galip çıktığı bir sırada Sultan Melikşâh'ın böyle bir atama yapmak istemesinin sebebi ne idi? Kaynaklar bu hususta hiçbir sebep göstermemişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Melikşâh, Atsız'ın Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerinde bağımsız ve kendisine rakip bir devlet kurabileceği şeklinde bir şüpheye düşmüş veya düşürülmüş olmalıydı³¹. Yapmayı düşündüğü bu tayinle de böyle bir tehlikenin önünü almak ve bölgedeki Selçuklu gücünü dengelemek istemekteydi.

Bu atama, Atsız için hiç kuşkusuz, ağır bir cezalandırma idi. Halbuki ortada, bu cezalandırmayı gerektirecek herhangi bir sebep yoktu. Kendisi başarılı ve itaatli bir bey idi. Vassallık yükümlülüklerini de hiç aksatmadan yerine getirmekteydi. Dolayısıyla Atsız, bu atama karşısında suskun ve tepkisiz kalmadı; derhal Sultan Melikşâh'a bir mektup yazdı. O, bu mektubunda, *"Fethetmekte olduğu bu memleketlerde (Suriye ve Filistin), Sultanın itaatli bir naibi olduğunu, bunun için merkezden hiç yardım istemediğini, adına hutbe okuttuğunu, imkânları ölçüsünde vergilerini düzenli bir şekilde gönderdiğini, buna karşılık Tutuş'un kendi yerine Suriye'ye gönderileceği haberini aldığını, düşmanlar karşısında başarı kazanmışken böyle bir tayinin gereksiz olduğunu, büyük Mısır ordusu karşısında daha pek çok işler yapması gerektiğini"* söyleyerek, hakkını ve hukukunu kuvvetli bir şekilde savundu³².

³⁰ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 16.

³¹ Bazı tarihçilerin fikrine göre, Sultan Melikşâh'ı Atsız'ın niyeti hususunda şüpheye düşürenler, tutsak olarak İsfahan'a gönderilmiş olan Kutalmış Oğulları idi.

³² Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 16, 32; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 131 vd.; Sümer, 1986: 137.

Bu mektup, devletin merkezinde okununca, beklenen etkiyi yaptı: *Atsız'ın Fatımîler karşısında elde ettiği başarılar, özellikle vezir Nizâmü'l-Mülk nezdinde takdir gördü. Nizâmü'l-Mülk'e göre, devlet bu yetenekli ve başarılı komutanın hizmetinden uzak kalmamalı idi.* Nitekim, Atsız'ın devlete yaptığı hizmetlerin ve gösterdiği bağlılığın takdir edilmemesinin yaratacağı tehlikeyi düşünen vezir Nizâmü'l-Mülk, derhal duruma müdahale etti. Meseleye, Sultanın otoritesini sarsmayacak ve aynı zamanda Atsız'ı da onore edecek uygun bir çözüm bulundu. Buna göre, Tutuş'un sadece Kuzey Suriye'de meşgul olmasına, Atsız'ın hâkimiyetinde olan yerlere ise dokunmamasına karar verildi. Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk tarafından da Atsız'a "*kaftan, börk, at, kılıç ve kalkan*" gibi Sultana ait çeşitli hediyeler (hil'at) gönderildi. Böylece Atsız'ın gönlü alınarak, kendisine yapılmış olan haksızlık düzeltilmeye çalışılmıştır³³.

Sultan Melikşâh'ın emri ile gönderilmiş olan hediyelerin Atsız için anlamı çok büyüktü. Çünkü, bu hediyelerle, Atsız sadece onore edilmiş olmamakta, aynı zamanda kendisinin Güney Suriye ve Filistin melikliği de tekrar onaylanmış olmaktadır.

3. Atsız'ın Şam Şehrini Ele Geçirip Güney Suriye'deki Fatımî Hâkimiyetine Son Vermesi (1075)

Güney Suriye ve Filistin melikliğini Sultan Melikşâh'a tekrar onaylatıp güvence altına almakla hayli rahatlamış olan Atsız, artık durmak dinlenmek niyetinde değildi. Bu defa Atsız, kendisine hedef olarak Kuzey Suriye'deki Halep Mirdas Oğulları Emîrliğini seçti. Emîrliğe ait Refaniyye'yi³⁴ aldıktan sonra Halep'i de kendisine teslim etmesi için Mirdas Oğulları emîri Nasr'ı sıkıştırmaya başladı. Nasr, ancak 15 bin dinar haraç göndermek suretiyle Atsız'ı güçlkle durdurabildi. Atsız, bu defa dikkatini ve silâhını Fatımî şehirlerine çevirdi. Şam şehrini bir kere daha kuşattıysa da, yine başarılı olamadı. Fakat o, bundan sonra Sûr ve Trablus gibi Fatımî şehirleri üzerinde yaptığı baskılardan istediği sonucu aldı. Türkmenlerin bu şehirlere serbestçe girebilmeleri ve ticaret yapabilmeleri için Fatımî valilerinden önemli imtiyazlar kopardı³⁵. Bu da gösteriyor ki, Atsız, sadece askerî faaliyetlerde değil, siyasî faaliyetlerde de yetenek sahibi başarılı bir lider idi.

³³ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 16, 33; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 132, 134.

³⁴ Atsız, Refaniyye'nin idaresini kardeşi Çavlı'ya vermiştir. Fakat Çavlı, bu şehri koruyamamış, bir süre sonra Mirdas Oğullarına kaptırmıştır.

³⁵ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 15.

Atsız, bundan sonra bütün gücünü Şam şehri üzerinde topladı. Çünkü o, başarısızlıkla sonuçlanan ilk kuşatmadan sonra Şam şehrini alma kararından vazgeçmiş değildi. Bunun için her yıl, özellikle yaz mevsiminde, ordusu ile şehrin önüne gelip, yörede yağma ve tahribat hareketine devam etmişti. Ayrıca, şehre giriş ve çıkışları kontrol ederek, halkın dışarıdan ihtiyacını görmesine ve hasadını toplamasına engel olmuştu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Atsız'ın kuvvetleri, şehrin dışarıyla olan tüm bağı kesmişti. Şehrin valisi ise, elinde kuvvetli bir garnizon bulunmasına rağmen şehirden dışarı çıkıp, boğazını sıkı tutan Atsız'ın kuvvetlerini geri püskürtmeye cesaret bile edememişti.

Atsız'ın bütün bu yıldırma ve yıpratma faaliyetleri sonunda meyvesini vermeye başladı: Şehir halkı dayanılmaz bir açlık tehlikesiyle yüz yüze geldi. Kuşatma karşısında âciz kalan Fatımî valisi de, bu yüzden kendi askerlerinin ve halkın ağır suçlamalarına maruz kaldı. Buna karşılık o da, idaresini gittikçe sertleştirdi. Çekilen sıkıntıya bir de valinin baskısı eklenince, halkın ve askerlerin kaynamakta olan hoşnutsuzluğu birden açık bir isyan haline dönüşüverdi. Hayatını tehlikede gören Fatımî valisi, gizlice şehirden kaçmak zorunda kaldı. Yerine getirilen yeni vali, Fatımî idaresine bağlı kaldı ise de, o da Atsız karşısında bir şey yapamadı. Şehirde yiyecek sıkıntısı hat safhaya ulaştı. Fiyatlar çok yükseldi. Zahire yokluğundan dolayı ölü eti yiyecek duruma gelmiş olan şehir halkı, yeni bir isyanla patlamak üzere idi³⁶. Bu gelişmeyi kendi lehine değerlendirmesini bilen Atsız, şehir üzerine yeni ve kuvvetli bir saldırı başlattı. Bu durumda Şam şehrini, ancak Mısır'dan tam zamanında gelebilecek bir yardım kurtarabilirdi. Fakat Fatımî Halifeliği, böyle bir yardımı yapacak durumda değildi. Zira bu sırada, Fatımî idaresi, ağır bir iç bunalım geçirmekteydi. Mısır ordusu, etnik gruplara göre parçalanmış idi. *Berberiler, Araplar, Zenciler ve Türkler* arasında kanlı bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı³⁷. Bu durumda Şam'a yardım göndermek şöyle dursun, Fatımî halifesi, kendi iktidarını korumakta bile âciz kalmıştı. Artık yeni Şam valisi için, aman dileyip, Atsız'ın merhametine sığınmaktan başka çare kalmamış gibiydi. Nitekim o da, son çare olarak bu yola başvurdu: Derhal Atsız'a bir mektup göndererek, idaresine bir yer verilmesi şartıyla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Atsız da, onun bu teklifini memnuniyetle kabul edip, idaresine Banyas kalesi ile Yafa şehrini bıraktı. Bu anlaşmadan sonra Fatımî valisi, bütün askerlerini alıp, şehri terk etti. Atsız da Türkmen kuvvetleriyle şehre girdi ve verdiği bir emirle Fatımî hâki-

³⁶ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 17.

³⁷ İbnü'l-Esir, 1987: X, 83-89; Yazılıtaş, 2005: 189-210; Kafesoğlu, 1973: 21.

miyetinin sembolü olan Şii ezanını camilerden hemen kaldırdı. Ayrıca, cuma günleri okunan hutbelere de, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın adlarını koydurdu³⁸. Böylece, Güney Suriye Fatımî hâkimiyetinden çıkıp, Atsız Beyin liderliğinde Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.

Fakat, Atsız'ın uzun süren ablukasından dolayı Şam halkının yaşamış olduğu ekonomik sıkıntı, bütün şiddetiyle devam ediyordu. Üstelik, Türkmenlerin şehre yerleşmeleriyle yerli halkın sıkıntısı daha da artmış bulunuyordu. Bu yüzden, şehrin yeni sahibi olarak Atsız'a yerli halktan şikâyetler gelmeye başladı. Atsız, bu duruma ilgisiz kalmadı; hemen harekete geçip; Sultan Melikşâh'ın ekonomik politikasına uygun olarak bir takım önlemler aldı. Bu önlemlerin başında halkın öncelikle açlıktan kurtarılması gelmekteydi. *Bunun için Atsız, yöredeki şehirlerden çok miktarda hububat getirtti. Bu hububatı halka dağıttı. Böylece halk, açlık tehlikesinden kurtulup, huzura kavuştu.* Atsız, bununla da yetinmedi; daha köklü tedbirlere başvurdu: *Üretimi arttırıp bolluk yaratmak için, özellikle terk edilmiş olan tarım alanlarını halka dağıtarak, bunları ekme zorunluluğu getirdi. Ayrıca, Şam şehrinin çevresindeki tahrip olmuş tahkimatları yeniden onartıp kuvvetlendirmek suretiyle yörenin güvenliğini de artırdı*³⁹. Bu tedbirler sonucunda Şam şehri, tekrar eski güvenli ve huzurlu günlerine dönmüş oldu.

4. Atsız'ın Mısır'ı Ele Geçirme Teşebbüsü ve Uğradığı Büyük Bozgun (1076)

Atsız, Selçuklu merkezî idaresinden hiçbir yardım almaksızın Suriye ve Filistin'in en önemli şehirlerini birer birer ele geçirmişti. Bunlardan Şam şehrini, idaresinin merkezi yapmıştı. Artık Atsız, gücünün ve kudretinin zirvesine ulaşmış bulunuyordu. Bu güç ve kudretin sembolü olarak da, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'tan aldığı izin ve onay ile "*melikü'l-muazzam*" (büyük hükümdar) unvanını taşıyordu. Fakat Atsız, Güney Suriye ve Filistin topraklarıyla yetinmek niyetinde değildi; Nil nehrine kadar uzanan zengin Mısır ülkesini de ele geçirip, Büyük Selçuklu Devletine katmak ve beyliğini daha da büyütmek istiyordu. Öyle ki, bu sırada Fatımî idaresinin geçirmekte olduğu ağır sarsıntı ve bunalım, Atsız'a, gayesini gerçekleştirebilmek için mükemmel bir fırsat sunmaktaydı. Daha doğrusu, tarihin önüne çıkardığı bu fırsat, Atsız için kaçırılmayacak kadar uygun gözükmekteydi.

³⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 98 vd; İbn Kesîr, 1995: XII, 237; Makrizî, 1996: II, 315.

³⁹ Sevîm (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 18. Şam şehrinde ilk kale inşaatını başlatan kişi Atsız'dır. Fakat Atsız, bu kalenin inşaatını tamamlama fırsatı bulamamıştır. Şam kalesi, Atsız'dan sonra Güney Suriye meliki olan Tutuş tarafından tamamlanmıştır (İbn Kesîr, 1995: XII, 237, 239).

Öte yandan, Fatımî halifesinin Mısır'daki gücü, devleti içine düştüğü karışıklıktan kurtarmaya yetmemişti. Halife, devletin merkezinde hüküm süren anarşiye son verebilmek ve tekrar düzeni sağlayabilmek için Akka valisi Bedrül-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmişti. Bedrül-Cemâlî, Ermeni kökenli olup, emrinde de Ermenilerden oluşan özel bir alay bulunmaktaydı. Ayrıca o, yetenekli bir idareci ve kurnaz bir komutan idi. Kahire'ye özel alayı ile birlikte gelen Bedr, hemen "*emîrül-cuyûş*" (ordu komutanı) olarak görevlendirilip, geniş yetkilerle donatıldı⁴⁰.

Bedr'in en büyük endişesi, Mısır ordusunun en güçlü grubu olan Türklerdi. Bedr'e göre, Türk komutanlarının bertaraf edilmesi halinde, emirleri altında bulunan kuvvetlerin dağıtılması veya itaat altına alınması kolaylaşmış olacaktı. Bunun için o, önce Türk komutanlarının güvenini kazanmakla işe başladı. Sonra, başta *İl-deniz* (Yıl Degiz) olmak üzere bütün Türk komutanlarını bir gece içki sofrasında toplayıp, hepsini sarhoş ettirdi. Bedr, sarhoş vaziyette evlerine dönen Türk komutanlarını, muhafızlarına kurdurduğu tuzaklarla birer birer öldürttü. Başlarındaki komutanların öldürülmesi karşısında büyük bir korkuya kapılan Türk kuvvetleri, pek fazla direnemedi; Bedr tarafından kolayca dağıtıldı⁴¹. Bu defa Bedr, Atsız'a karşı yeni bir ordu oluşturmaya ve hazırlamaya başladı. İşte tam bu sırada Atsız, Mısır seferine çıktı. Atsız'ın yanında, kendisini bu sefere teşvik ve tahrik eden iki Türk beyi bulunmaktaydı. Bunlardan biri Atsız'ın kardeşi Me'mun, diğeri ise *İl-deniz*'in adını bilmediğimiz oğlu idi. Her iki beyin de yaptıkları tahrik ve teşvikin temelinde kendi âilelerinin intikâmını alma düşüncesi yatmaktaydı. Bunlardan Me'mun'un gerekçesi şu idi: Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Atsız, kendisi ile hâkimiyet ve liderlik mücadelesine girmiş olan Şöklî'yi yakalayıp öldürmüştü, Şöklî'nin babasını da yaşlı olduğu için affetmişti. Bundan sonra Me'mun'un eşini de yanına alan Şöklî'nin babası, kaçmak suretiyle Mısır'a gelip yerleşmişti. Öyle anlaşılıyor ki, Me'mun'un eşi Şöklî'nin kız kardeşi idi. Dolayısıyla Me'mun, Mısır'da bulunan eşine kavuşmak istemekteydi. Kardeşi Atsız'ı Mısır seferine tahrik ve teşvik etmesi de bu yüzden idi. Öte yandan, *İl-deniz*'in oğlunun gerekçesi de şu olaya dayanmaktaydı: Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Fatımî halifesinin yardıma çağırdığı Bedrül-Cemâlî, Mısır Türk kuvvetlerinin başı olan *İl-deniz*'i öldürmüştü. *İl-deniz*'in oğlu da, bir fırsatını bulup kaçmak suretiyle Atsız'a sığınmıştı. Dolayı-

⁴⁰ Urfalı Mateos, 1987: 170.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 89; Makrizî, 1996: II, 312; Nuveyrî, 1992: XXVIII, 235; Yazılıtaş, 2003: 168-170; Kafesoğlu, 1973: 23.

sıyla o da, babasının intikamını alabilmenin peşindeydi. Bunun için yanında getirdiği ailesinin servetini Atsız'a teslim ederek, onu sefere teşvîk etmişti⁴².

Atsız'ın ordusu, başta Türkmenler olmak üzere 20 bin savaşçıdan oluşmaktaydı. Ayrıca bu orduya, Türkmen savaşçılarınun eşleri ve çocukları da katılmış bulunuyordu⁴³. Bu kadınlar ve çocuklar, sefer ve savaş sırasında Türkmen ordusuna yardım ederek, ona güç katmaktaydılar. Türkmen ailelerini topluca sefere katılmaya sevk eden sebep ise, ganimetten pay alabilme düşüncesiydi. Çünkü Türkmen aileleri, seferleri ve savaşları, hâlâ kendilerine en iyi kazanç (ganimet=doyumluk) sağlayan bir faaliyet olarak görmekteydiler.

Ordusu ile sahil yolunu takip ederek Rîf şehri önlerine kadar gelen Atsız, süratle Mısır üzerine yürümek niyetindeydi. Fakat, burada İl-deniz'in oğlunun "*Kahire ve Mısır'a girmenize gerek yok; Rîf'i almak, Mısır'ı fethetmektir*" demesi, Atsız'ı yanılttı. İl-deniz'in oğlunun etkisi altında kalan Atsız, bundan sonra bütün gücünü Rîf üzerine yöneltti. Rîf, ciddî bir direniş gösteremedi; Atsız'ın üstün kuvvetleri karşısında kısa sürede düştü. Ordusu ile şehre giren Atsız, daha önce ele geçirdiği şehirlerde uygulamış olduğu halkı koruyucu tedbirleri Rîf'te uygulamadı. Aksine, ordusunun şehirde "namusa tecâvüz, cinayet işleme, para toplama" gibi Türk devlet gelenekleri ve insanlık anlayışı ile bağdaşmayan çirkin faaliyetlerine göz yumdu⁴⁴. Bu davranış, hiç kuşkusuz, Atsız'ın devlet adamlığı ve komutanlık değerini bir hayli düşürmüştü. Çünkü, ele geçirilen her şehirde halkın malını, canını ve namusunu korumak ve herkese iyi muamelede bulunmak, Türk başkomutanlarının hiç ihmal etmedikleri davranışların başında gelmekteydi.

Atsız'ın hatası bununla da sınırlı kalmadı: Rîf'ten Kahire'ye bir ulak gönderip, Bedr'den yüklü bir haraç istedi. Bedr de, 150 bin dinar göndereceğini vaat ederek, Atsız'ı oyalama yoluna gitti. Bedr'in bu sahte vaadine kanan Atsız, ordusu ile 50 gün Rîf'te kalarak, büyük bir zaman kaybetti. Halbuki, düşmanı hazırlıksız yakalayabilmek için bu zaman çok önemliydi. Bazı beyler, bu hususta Atsız'ı uyarıp, ondan Mısır üzerine yürümekten vazgeçmesini istediler. Bu beylerin görüşünü haklı bulan Atsız, geri dönmeye karar verdi. Fakat, Me'mun ve İl-Deniz'in oğlu gibi intikam peşinde olan beyler, "*Mısır ordusunun çokluğundan*

⁴² Makrizî, 1996: II, 317; İbnü'l-Müeyesser, 1981: 44; Sümer, 1986: 139; Sümer, 1999: II, 533.

⁴³ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 21). Memlûk kaynakları, Atsız'ın Mısır seferinde askerî kuvvetini 5 bin olarak göstermişlerdir. Kanaatimizce, Atsız'ın emrindeki ordu için en doğru tahmin, bu olmalıdır.

⁴⁴ Makrizî, 1996: II, 317; İbnü'l-Müeyesser, 1981: 44; Sümer, 1986: 137.

çekinmeyiniz. Çünkü onların çoğunluğu başıbozuk askerlerden meydana gelmiştir. Bir nârada hepsi bozguna uğrar” diyerek, Atsız’ı kararından caydırdılar⁴⁵.

Atsız’ın Rîf’te beklemekle kaybettiği zaman, tamamen aleyhine oldu. Bu arada Bedr, hazırlığını büyük ölçüde tamamlama imkânı bulduğu gibi, Atsız’ın ordusunu içten çökertecek önemli bir fırsat da ele geçirdi. Bu fırsat şu idi: Bedr, Atsız’a karşı öç alma duyguları içinde olan Şökli’nin babasını Kahire’de buldurdu. Ona, Atsız ile arası bozuk olan beylere mektup yazdırıp, savaş sırasında saf değiştirme çağrısı yaptırdı. Bedr’in bu teşebbüsü amacına ulaştı; Atsız’ın ordusundan 700 kişilik bir grup, savaş sırasında saf değiştirmek üzere Bedr ile gizlice anlaştı⁴⁶.

Bedr, Kahire’ye yaklaşmakta olan Atsız’ı durdurabilmek için ileriye 12 bin kişilik bir öncü kuvvet gönderdi. Bedr’in çok güvendiği bu öncü kuvvet, Atsız’ın karşısında ciddi bir direniş gösteremedi; ilk çarpışmada bozgun halinde dağıldı. Artık Kahire’nin yolu Atsız’a tamamen açılmış bulunuyordu. Hedefine de, önünde durulmaz bir şekilde ilerliyordu. Öte yandan, Fatımî Halifelîği âdetta son günlerini yaşamaktaydı. Özellikle, öncü kuvvetin yenilgisi ve Atsız’ın Kahire kapılarına dayanması, Mısır idaresi üzerinde büyük bir korku ve panik yaratmıştı. Artık Kahire’de kendilerini emniyette hissetmeyen halife ve Bedr, şehri kendi kaderiyle baş başa bırakıp, gizlice İskenderiye’ye kaçmak niyetindeydiler. Hatta bunun için limanda gemiler bile hazırlanmışlardı. Bu durumu fark eden Kahire halkı, öfkeden çılgına döndü. Kadın-erkek bütün halk, küteller halinde halifelik sarayının önünde toplanarak, halifeyi ve Bedr’i ağır bir dille protesto ettiler. Bu şiddetli tepkiden korkan halife, Kahire’den ayrılmayacağına ve sonuna kadar Atsız ile mücadele edeceğine dair söz vermek suretiyle halkı ancak yatıştırabildi⁴⁷.

Halkın tepkisi karşısında artık kaçmaktan vazgeçmek zorunda kalan halife ve Bedr, bir takım tedbirler aldılar: Halkın da desteği ve ilâve kuvvetlerle orduyu yeniden düzenleyip, gruplara ayırdılar. Bu gruplardan birini, Atsız’ı arkadan kuşatmak üzere ileriye gönderdiler. Merkez kuvvetlerinin başına da, “emîrû’l-cuyûş” olarak bizzat Bedr geçti. Taraflar, Kahire önlerinde karşı karşıya geldiler. Bedr, bir gece baskını ile önce Atsız’ın sağ kolunu çökertti. Bunu, Mısır ordusundaki Zenci birliklerin hücumu takip etti. Öte yandan, büyük bir gayretle hücumları savuşturmaya çalışan Atsız, tam bu sırada meydana gelen

⁴⁵ Makrizî, 1996: II, 317; İbnü’l-Müeyesser, 1981, 44; Sümer, 1986: 139)

⁴⁶ Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 20)

⁴⁷ Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 20 vd.

iki talihsiz olayla ağır bir şekilde sarsıldı. Bunlardan biri, kendisinden memnun olmayan 700 kişilik Türkmen atlısının ihaneti idi. Bu Türkmen grubu, savaşın en yoğun anında karşı tarafa geçmek suretiyle Atsız'ın ordusunda maneviyât kırıcı bir rol oynadı. Atsız, bu alçakça hainlik karşısında hiç bir şey yapamadı. İkinci olay ise, Bedr tarafından daha önce ileriye gönderilmiş olan kuvvetin, Türkmen ordugâhını arkadan sarıp, bütün yedek atları ele geçirmesi, çadırları ve eşyaları yakması idi. Bu ikinci olay Atsız'ın ordusunu daha çok sarstı: Türkmen savaşçıları, ordugâhtan yükselen alevler karşısında manevî bir korkuya kapıldılar. Ne yapacaklarını, hangi cephede savaşacaklarını bilemediler. Yedek atlardan mahrum kaldıkları için de kaçamadılar. Ancak teslim olanlar hayatlarını kurtarabildi. Direnenler ise, tamamen imha edildi. Geriye, tüyler ürpertici bir manzara kaldı. Ölenler arasında Atsız'ın kardeşi Me'mun da bulunuyordu. Ordusunun büyük kısmını kaybetmiş olan Atsız, esir olmaktan veya ölmekten ancak tam zamanında kaçmak suretiyle kurtulabildi. Yanında pek az adamı bulunuyordu. Öte yandan, Fatimî birlikleri, Atsız'ı ve adamlarını Remle şehrine kadar takip ettirerse de yakalayamadılar. Mısır ordusunun eline 10 bin kadın ve çocuk, 3 bin at, pek çok mal ve elbise geçti⁴⁸. Biraz yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, bu kadınlar ve çocuklar, savaş meydanında öldürülmüş veya esir alınmış olan Türkmen savaşçılarınun âile efradı ve yakınlarıydı. Ganimetten pay alma ihtirası ve tamahı, onları bu utanç verici tutsaklığa düşürmüştü idi.

5. Atsız'ın Suriye ve Filistin'de Çökmüş Olan Hâkimiyetini Tekrar Kurması

Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Atsız, bir günde bütün ordusunu ve dayandığı temel unsuru (Türkmen kütlesi) tamamen kaybetmiştir. Kendisi de dehşet verici bir yalnızlık içine düşmüştür. Daha da kötüsü, onun nüfuz ve itibarı, ağır bir darbe yemiştir. Öte yandan, Atsız'ın uğradığı bu korkunç yenilgi, Güney Suriye ve Filistin şehirlerinde de olumsuz etkisini göstermekte gecikmemiştir. Şehir halkları tekrar Fatimî idaresine dönmek için, bu felâketi tam bir fırsat saymışlardır. Bunlar birer birer Atsız'ın adamlarını öldürüp, Fatimî Devleti adına bu şehirlere el koymuşlardır. Fatimî birliklerinin takibinde olan Atsız'ın yüzüne de şehirlerinin kapılarını kapatıp, kendisine sığınma imkânı bile vermemişlerdir.

Atsız'dan yüz çeviren şehirlerin başında Gazze ve Remle şehirleri gelmekteydi. Atsız, uğradığı felâketten sonra ilk olarak Gazze'ye gelmişti. Fakat, bura-

⁴⁸ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 21.

da beklemediği bir davranışla karşılaştı. Gazze halkının alçakça saldırısına uğradı. Kendisi ile kaçabilen adamlarını da burada kaybetti. Fatımî birliklerinin takibi devam ettiği için de, kaçıp Remle'ye sığınmak istedi. Fakat, burada da aynı durumla karşılaştı. Remle halkı da, kapılarını Atsız'ın yüzüne kapadı. Atsız, Remle'de de sığınma imkânı bulamayınca bu defa Şam'a yöneldi. Şam'a vardığında perişan ve bitkin bir vaziyetteydi. Yanında sadece 10 sadık adamı kalmıştı. Üstelik, Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerindeki hâkimiyeti de büyük ölçüde çökmüş bulunuyordu.

Atsız, Mısır seferine çıkmadan önce Şam'da, adını bilmediğimiz oğlu ile Arap emîrlerinden Mismâr komutasında 200 kişilik bir birlik bırakmıştı. Gazze ve Remle halkının aksine Atsız'a bağlı kalan Mismâr ve Şam halkı, kendisini şehrin önünde karşılayıp dinlenmesini sağladıktan sonra şehre aldılar. Şam ileri gelenleri de huzuruna birer birer gelip, bağlılıklarını bildirdiler. Başına gelen büyük felâketten dolayı da kendisini teselli ettiler. Ondan, bir daha Şam şehrinde ayrılmamasını ve daima başlarında kalmasını istediler. Ayrıca ona, "*Şam'da kaldığı takdirde hücum edecek düşmana karşı önünde (daima) savaşacaklarını, ancak kendisi uzakta olursa buna güçlerinin yetmeyeceğini*" söylediler. Atsız, bu kötü gününde yanında yer alıp, kendisine destek ve moral veren Şam halkından çok memnun kaldı. Minnet ve şükranın bir ifadesi olarak da, o yıl Şam halkını vergiden muaf tuttu⁴⁹. Bu lütuf, artık vergi ödeyemeyecek bir durumda olan Şam halkını son derece memnun etti.

Atsız, Şam halkından iyi bir kabul gördüyse de, Mısır Fatımîleri karşısında uğramış olduğu ağır yenilginin ve bütün ordusunu kaybetmiş olmanın olumsuz etkisini henüz üzerinden atabilmiş değildi. Üstelik uğradığı felâketin kötü yankıları hâlâ hâkim olduğu topraklar üzerinde devam etmekteydi. Şimdi de Kudüs başta olmak üzere birçok şehir halkı kendisine karşı arka arkaya ayaklanmış idi. Hatta bunlardan bazıları Fatımî idaresine girdiklerini bile ilân etmişlerdi. Atsız, bunlara karşı bir şey yapamamanın çaresizliği içinde kıvrandı. Çünkü bunları cezalandırabileceği ve bu şehirler üzerinde tekrar hâkimiyetini kurabileceği bir ordusu kalmamıştı. Fakat, bu durum çok uzun sürmedi. Tam bu sırada, Anadolu'dan Şam'a büyük bir Türkmen topluluğu geldi. Atsız, bu fırsatı kaçırmadı; hemen Türkmen savaşçılarını hizmetine alarak, onlardan yeni bir ordu oluşturdu. Türkmenlerden başkasını da ordusuna almadı. Artık Atsız, bundan sonra Şam'da fazla kalmadı; Türkmen savaşçılarını alıp, intikam

⁴⁹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 21 vd.

seferine çıktı. İlk hedefi Kudüs oldu. Çünkü, Kudüs kadısı ile adamları, kendisinin ve yakınlarının daha önce bu şehirde bırakmış oldukları hazinelerine el koydukları gibi, buradaki ailelerini de utanç verici bir tutsaklığa mahkûm etmiş bulunuyorlardı⁵⁰.

Arkasındaki Türkmen kuvvetleriyle Kudüs önlerine kadar gelen Atsız, şehrin bütün kapılarını yüzüne kapamış olarak buldu. Atsız, şehir halkına “*aman vereceğini*” bildirip, bu hususta şehir ileri gelenleri ile konuşmak istediğini söylediye de, bu teşebbüsünden olumlu bir cevap alamadı. Aksine, onun bu teklifine, şehrin ileri gelenleri tarafından savaş tehdidi ve küfürle karşılık verildi. Bunun üzerine Atsız, şehre şiddetli bir hücum başlattı. Fakat, surları aşır, içeri girmek mümkün olamadı. Durumun son derece umutsuz görüldüğü bir anda Atsız’ın içerideki yakınlarından birisi tarafından gece karanlığında burçların üzerinden aşağıya bir halat sarkıtılması, işleri birden kolaylaştırdı. Birkaç adamını yanına alan Atsız, gece karanlığında bu halat vasıtasıyla yukarı çıkıp, şehrin kapılarından birini açmayı başardı. Bu kapıdan içeri giren Türkmen kuvvetleri, 24 saatlik kısa bir çarpışmadan sonra şehre tamamen hâkim oldular. Bu arada, direnenlerden üç bin kişi öldürüldü. Dinî ve insanî duyguları son derece kuvvetli olan Atsız, Kudüs halkının nankörlüğü karşısında asla gazaba gelmedi; daha önce yaptığı gibi, Türk geleneklerine ve insanlık anlayışına uygun olarak halkı “*kurtuluş akçesi*” karşılığında affetti. Sadece, halkı Fatımîler lehine örgütleyip ayaklandıran ve kendisine direnen şehrin kadısını ve adamlarını ölümle cezalandırdı⁵¹.

Atsız, Kudüs’te düzeni tekrar sağlayıp, gerekli tayinleri yaptıktan hemen sonra Remle şehri üzerine yürüdü. Atsız’ın gazabından korkan Remle halkı, tamamen şehri terk edip kaçmış idi. Bomboş bir şehirle karşılaşan Atsız, bu defa Selçuklu düşmanı bir merkez haline gelmiş olan Gazze şehri üzerine yöneldi. Mısır ordusu karşısında uğradığı felâketten sonra kendisini şehirlerine almamış ve üstelik saldırmak suretiyle yanındaki bütün adamlarını öldürmüş olan Gazze halkını ağır bir şekilde cezalandırdı. Bundan sonra Arîş şehrine gelen Atsız, burada bir süre konaklamak suretiyle dinlendi. Bu arada gönderdiği bir birlik ile Rîf şehrini tekrar yağmalattı. Atsız, son olarak, ordusunu Yafa şehri üzerine sürdü. Yafa valisi Türkmen kuvvetlerine karşı durmaya cesaret edemedi; şehirden kaçtı. Atsız, Yafa şehrinin surlarını yıktırmak suretiyle Fatımî Dev-

⁵⁰ Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 22.

⁵¹ Sümer, 1986: 140; Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 22.

letine etkili bir gözdağı verdi⁵². Artık Atsız'ın önünde ne direnen bir güç, ne de hâkimiyetini tanımayan bir şehir halkı kalmıştı. Bu cezalandırma hareketiyle Atsız, Filistin ve Güney Suriye'deki çökmüş olan hâkimiyetini ve idare sistemini yeniden kurmuş olarak tekrar Şam şehrine döndü.

Fakat, bu başarılı cezalandırma faaliyetinin bedeli, Atsız için çok ağır oldu. Çünkü o, intikam peşinde koşarken Türkmen kuvvetlerinin büyük ölçüde kırılmasına sebep olmak ve Şam'ı ihmal etmek gibi kendisine kötü bir âkıbet hazırlayan iki büyük hatayı birden işlemişti. Gerçekten de Atsız, Şam'a döndüğü zaman arkasındaki kuvvet, herhangi bir saldırı karşısında kendisini koruyamayacak derecede azalmış ve zayıflamış bulunuyordu. Üstelik, Şam halkı da kendisinin yokluğunda büyük ölçüde dağılmış idi. Daha doğrusu, Atsız'ın Şam şehrinde karşılaştığı manzara, görenlerin tüylerini dimdik edecek kadar korkunçtu. *Kaynağın ifadesine göre, daha önce 500 bin civarında olan şehrin nüfusu, Atsız döndüğü sırada 3 bine düşmüş bulunuyordu. Şehirde faaliyet gösteren 240 ekmek fırınından sadece iki tanesi ayakta kalabilmişti; diğerleri ise kapanmıştı. Sokaklar ve çarşılar bomboştu. Eskiden arka arkaya gelen kervanlar, artık şehre uğramaz olmuştu. Şehirdeki ticarî hayat âdeta durmuştu. Daha önce 3 veya 4 bin dinara satılabilen evler, 10 dinara bile alıcı bulamıyordu. Şehirde kalan halk ise, kedi ve köpek eti yiyecek kadar açlık ve sefalet içine düşmüştü. Üstelik şehir, sayıları bir hayli artmış olan farelerin istilâsına uğramış idi. Farelerle baş edebilmek için kedilere ihtiyaç hasil olmuştu. Bunun için, iki evinden birini 14 kırâtlık paraya satabilen bir kadın, bu para ile ancak bir kedi satın alabilmişti ki, bu durum kadın için kârlı bir alış-veriş sayılmıştı⁵³.*

Meliklik merkezindeki bu acıklı ve kötü durum, Atsız'ın derhal bir takım önlemler almasını ve uygulamasını gerektirmekteydi. Fakat Atsız'a göre, bu sırada öncelikli mesele, meliklik merkezindeki acıklı ve kötü durumu düzeltmek değil, Mısır ordusu karşısında uğramış olduğu başarısızlığın olumsuz etkisini silmek ve tekrar Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın katında itibarını yükseltmekti. Zira tam bu sırada, Sultan Melikşâh'ın daha önce Kuzey Suriye meliki olarak tayin etmiş olduğu kardeşi Tutuş, Azerbaycan'dan ayrılmış olup, bölgeye gelmekte idi. Bu durumda Atsız'ın Tutuş karşısında mevkiini bir an önce kuvvetlendirmesi gerekmektedir. Bunun için o, Şam'a döner dönmez halifeye

⁵² Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 22; Kafesoğlu, 1973: 26.

⁵³ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 23; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 327; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 135 vd.; Sümer, 1986: 141; Kafesoğlu, 1973: 26.

bir mektup yazıp, “Mısır’a tekrar sefer düzenlemek amacıyla asker toplamak niyetinde olduğunu” bildirdi⁵⁴.

6. Melik Tutuş’un Kuzey Suriye’ye Gelişi ve Atsız’ın Sonu

Yukarı görüldüğü gibi, Atsız, Mısır Fatimîleri karşısında bütün ordusunu kaybetmiş olduğu halde hayatını kurtarıp, Şam’da emrine giren yeni Türkmen kuvvetleriyle Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerinde tekrar hâkimiyetini kurmuş idi. Fakat kendisi hakkında daha önce Büyük Selçuklu Devletinin merkezine ulaşmış olan haber tamamen başka idi. Bu habere göre, Atsız Mısır Fatimîleri karşısında sadece ordusunu değil, hayatını da kaybetmiş idi. Haberi doğru kabul eden Sultan Melikşâh da derhal eski düşüncesini uygulamaya koymuş, yani Azerbaycan’ın Gence şehrinde bulunan kardeşi Tutuş’u Suriye meliki olarak tayin etmiştir. Ayrıca kendisine, Suriye ve Filistin’in yanı sıra Mısır’ın da fethi emrini vermiştir (1077)⁵⁵.

Bu tayin üzerine Tutuş, 1078 yılı içinde bütün maiyetini yanına alıp, Gence şehrinde ayrıldı. Güçlü rakibi Atsız’dan kurtulmuş olmanın verdiği memnuniyetle Doğu Anadolu üzerinden Diyar-ı Bekr (bugünkü Diyarbakır ve çevresi) bölgesine indi. Fakat Tutuş burada, Atsız hakkındaki haberin doğru olmadığını, yani “kendisinin Mısır seferinde ölmediğini”, aksine “isyan halindeki Güney Suriye ve Filistin’e tekrar sahip olduğunu” öğrendi. Bu haber karşısında son derece endişelenmiş olan Tutuş, durumu derhal Sultan Melikşâh’a bildirip, kendisinden destek kuvveti istedi. Bu haber üzerine Sultan Melikşâh, Tutuş’a verdiği tayin emri üzerinde önemli bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Zira Sultan, Atsız’ın ölüm haberinden dolayı kardeşi Tutuş’a Suriye, Filistin ve Mısır’ın fethi emrini vermiş idi. Atsız, ölmeyip tekrar Güney Suriye ve Filistin’e hâkim olduğuna göre, aynı bölgede iki Selçuklu beyi karşı karşıya gelecek ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşeceklerdi. Sultan Melikşâh, bu tehlikeli durumu önleyebilmek için Tutuş’a tekrar bir mektup gönderip, sadece “Halep ve çevresi ile yetinmesini”, “Atsız’ın hâkimiyetinde olan topraklara da dokunmamasını” kendisine bildirdi. Başka bir mektupla da, Van gölü ve Diyar-ı Bekr bölgesinde faaliyet gösteren *Sunduk* (hâcib), *Afşin*, *Dilmaç oğlu Muhammed*, *Dudu oğlu*, *Birik (?) oğlu*, *Türkmen*, *Ay-tigin* (hâcib), *Arslan-taş* gibi Selçuklu ve Türkmen beylerinin arkalarındaki kuvvetlerle Tutuş’a katılmalarını emretti. Ayrıca, tâbi (vassal)

⁵⁴ Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzi), 1999: XX, 22.

⁵⁵ Sevim (Sibt İbnü’l-Cevzi), 1999: XX, 32; İbnü’l-Adım, 1976: 32; 1982: 28 vd.

Musul Arap emîri *Müslim bin Kureyş*'den de, yapacağı işlerde kardeşine destek vermesini istedi⁵⁶.

Tutuş, Diyar-ı Bekr bölgesinde kendisine katılan Selçuklu ve Türkmen beyleriyle birlikte Kuzey Suriye'ye hareket etti. Yolu üzerindeki Menbic kalesini hücumla alıp, içine bir garnizon yerleştirdikten sonra Arap Mirdas Oğulları Emîrliğine ait Halep üzerine yöneldi. Emrindeki kuvvetli ordu ile gelip şehri kuşattı (1078).

Tutuş, hücum üstüne hücum düzenlediyse de şehri düşüremedi. Kuşatma aylarca uzadı. Bu arada Tutuş'a yardım etmek üzere Musul emîri Müslim de ordusu ile Halep önlerine geldi. Fakat, Müslim güvenilir bir vassal değildi. El altından erzak satmak suretiyle Mirdas Oğullarını desteklemeye başladı. Bu durumu fark eden Tutuş, "*Sen bana yardıma mı, yoksa onları takviye etmeye mi geldin? Derhal memleketine geri dön! Benim sana ihtiyacım yok*" diyerek, Müslim'i Halep önlerinden kovdu. Artık bundan sonra Tutuş ve Müslim, birbirinin en büyük rakibi ve düşmanı haline geldiler. Öte yandan, Müslim'in bu olumsuz tutumunu duymuş olan Sultan Melikşâh da, Müslim hakkında bilgi almak için hâcib Ay-tigin'i devletin merkezine çağırdı⁵⁷. Tutuş ise, Halep'i üç buçuk ay gibi uzun bir süre kuşatmasına rağmen alamadı. Sonunda kuşatmayı kaldırıp, kışı geçirmek üzere Diyâr-ı Bekr bölgesine döndü⁵⁸. Amacı, ilkbaharda tekrar gelerek, şehri bir daha kuşatmaktı.

Öte yandan, Şam'da bulunan Atsız'ın durumu da pek parlak değildi. Yukarıda belirtildiği gibi Atsız, Abbasî halifesine yazdığı mektupta yeni bir Mısır seferine hazırlanmakta olduğunu söylediysede, bu önemli plânını gerçekleştirme fırsatı bulamadı. Aksine, Fatimî Halifeliğinin kuvvetli adamı Bedr tarafından üzerine bir ordu gönderildi. Bu ordu, Atsız'ı idare merkezi Şam'da kuşattı. Hem elindeki kuvvetin azlığı hem de şehrin zayıf ekonomik durumu, Atsız'a uzun süre direnme imkânı vermemekteydi. Buna rağmen Atsız, canını dişine takarak, kuvvetli bir direniş gösterdi. Bu kuvvetli direniş karşısında, Mısır ordusu başarılı olamayıp, geri dönmek zorunda kaldı. Fakat bu durum, Atsız'ı pek fazla sevindirmede. Çünkü Bedr, bu defa Atsız'ın üzerine daha kuvvetli bir ordu gönderdi. Filistin şehirlerini ve kalelerini birer birer ele geçirerek Şam önlerine kadar gelen Mısır ordusu, Atsız'ı idare merkezinde tekrar kuşattı.

⁵⁶ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 32 vd.; Sümer, 1999: II, 603.

⁵⁷ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 33.

⁵⁸ Diyâr-ı Bekr bölgesi, bu sırada Büyük Selçuklu Devletinin vassallarından Mervanî Emîrliğine aitti.

Bu defa Fatimî ordusunun def edilebilmesi, Atsız'ın bu sırada sahip olduğu vasıta ve imkânların daha fazlasını gerektirmekteydi. Daha doğrusu, şehrin surları iyi durumda idiyse de, Atsız'ın emrindeki Türkmen kuvvetleri bu surları uzun süre her taraftan savunabilecek sayıdan ve silâhtan yoksundu. Durum, Atsız için son derece tehlikeliydi. Ufuk, gittikçe kararmaktaydı. Bu durumda Atsız'ı, ancak tam zamanında gelebilecek bir dış yardım kurtarabilirdi. Bu sırada böyle bir yardımı yapabilecek tek kişi de, arkasında büyük bir kuvvet bulunan Tutuş idi. Tutuş, tekrar Diyar-ı Bekr bölgesinden Kuzey Suriye'ye inmiş olup, tam bu sırada Halep'i kuşatmakla meşguldü. Mısır ordusu karşısında uzun süre dayanmaya gücünün yetmeyeceğini anlayan Atsız, kendisini ister istemez Tutuş'un kollarına atmak zorunda kaldı. Bu hususta Tutuş'a haber gönderen Atsız, Şam şehrini kendisine teslim ederek, maiyetiyle birlikte hizmetine gireceğini bildirip, ondan yardım istedi. Halep kuşatmasından henüz bir başarı elde edememiş olan Tutuş, talihin önüne çıkardığı bu altın fırsatı kaçırmak istemedi; Halep kuşatmasını kaldırıp, süratle Atsız'ın yardımına koştu. Öte yandan, Tutuş'un üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Mısır ordusunun komutanı, iki ateş arasında kalmamak için derhal kuşatmayı kaldırıp, geri çekildi⁵⁹. Böylece Atsız, hayatını ve Şam'ı kurtarmış olmakla rahat bir nefes aldı.

Atsız, ordusu ile yardımına gelen Tutuş'u, surların önünde yeni Suriye meliki olarak karşıladı. Şehri, derhal kendisine teslim edip, bütün maiyetiyle emrine girdiğini bildirdi. Atsız, bu davranışından dolayı hiç kuşkusuz, takdir edilip, önemli bir görev ve ıktâ' ile ödüllendirileceğini beklemekteydi. Fakat Tutuş, Atsız'ın şehri teslim etmesi ve hizmetine girmesi karşısında hiçbir minnet ve şükran duymadı. Aksine, Fatimî ordusunu kaçırmış olmanın verdiği gururla sert bir tavır sergiledi: Karşılama sırasında şahsına yeteri kadar ilgi gösterilmediği şeklinde bir bahane ileri süren Tutuş, Atsız'ı ağır sözlerle azarladi. Bu suçlama ve azarlama, Atsız'ın normal zamanlarda sineye çekemeyeceği ve mutlaka karşılığını vereceği bir meydan okuma idi. Tutuş'un bundan maksadı ise, kendisine rakip olarak gördüğü Atsız'ı bertaraf edebilmek için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Bu durumu anlamış olan Atsız, Tutuş'a aradığı fırsatı vermemek için özür dileyip, alttan alarak, kendisini yumuşatmaya çalıştı. Fakat, Atsız'ın bu özür dileme ve alttan alma gayretleri de sonuç vermedi. Artık Atsız için sorun başladığı açıkça belli idi. Tutuş'un bu kaba ve hoşgörü tanımaz tutumundan dolayı son derece incinmiş olan Atsız, yaptığı fedakârlık ve feragatten dolayı pişman olarak bundan sonra Tutuş'a karşı soğuk davranmaya başladı. Bu

⁵⁹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 35.

duruma son derece sınırlanan Tutuş, bu defa Atsız'ı ve kardeşi Çavlı'yı âdî birer suçluymuş gibi tutuklatıp hapsedirdi. Tutuş, bununla da kalmadı; Atsız'ın Güney Suriye ve Filistin'de elde etmiş olduğu büyük başarılarından ve yaygın şöhretinden korkmuş olmalı ki, kısa bir süre sonra kendisini ve kardeşini öldürttü. Böylece Atsız, son derece hareketli ve maceralı hayatının son sayfasını Tutuş'un elinden hüznün verici bir cinayetle kapamış oldu (1079)⁶⁰. *Tâcü'd-devle* (devletin tâcı) lâkabıyla tanınan *Tutuş* ise, Atsız'ın hazinesine el koyup, Şam şehrinin rakipsiz sahibi haline geldi⁶¹.

Tutuş'un bu zamana kadar şahsî yeteneğine dayanan hiçbir başarısı bulunmamaktaydı. Tek avantajı Selçuklu hanedanına mensup olmasıydı. Fakat burada açık olan bir gerçek vardı. O da Tutuş'un ruhunda, Atsız'ın taşıdığı büyük gayenin bir zerresinin bile bulunmaması idi. O, Atsız'ı öldürmekle sadece adını lekelemiş olmakla kalmadı; aynı zamanda Mısır'ı alabilecek yegâne lideri de ortadan kaldırmış oldu. Böylece Büyük Selçuklu Devletinin Mısır'ı ele geçirme politikası da, Atsız'ın öldürülmesiyle tamamen ölüp gitti.

7. Atsız'dan Sonra Suriye'nin Durumu

Şam şehrine yerleşmekle Tutuş'un Suriye melikliği de başlamış oldu. Fakat, adını âdî bir cinayetle lekelemiş olan Tutuş için bu, hiç de iyi bir başlangıç olmamıştır. Zira, ortada önemli bir sebep bulunmadığı halde, onun bir kızgınlık nöbeti içinde Atsız'a karşı göstermiş olduğu şiddet, Türkmen ve Selçuklu beyleri arasında kötü bir tesir yaratmıştır. Türkmen ve Selçuklu beyleri, bu olaydan sonra haklı olarak Atsız'ın âkıbetine uğramaktan korkmaya başlamışlardır. Bu yüzden de Tutuş'un yanında pek fazla kalmamışlar; arkalarındaki kuvvetlerle Şam'dan ayrılıp, Afşin'in liderliğinde, eski faaliyet sahaları olan Anadolu'ya dönmüşlerdir⁶².

Bu cinayet, Tutuş'un yeni Suriye meliki olarak yaptığı ilk büyük siyasî hata idi. Gerçekten de o, şimdi kendi elleriyle ayaklarını ve kollarını kesmiş bir adama benzemekteydi. Halbuki, onun bölgede yapacağı fetihlerde, bu beylere ve arkalarındaki kuvvetlere son derece ihtiyacı olacaktı. Tutuş'un, anlamsız bir

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 107; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 35, 36, 38; Sadrüddîn Hüseyî, 1943: 49; el-Bundarî, 1943: 71 vd.; Azimî Tarihi, 1988: 22; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 135 vd.; Müneccimbaşı, 2000: I, 214. Atsız, Selçuklu hanedanı ile akraba olmalı ki, Tutuş, onu yay kirişi ile boğdurtmak suretiyle idam ettirmiştir. Bu davranış, hiç kuşkusuz, Türklerdeki kan dökme inancıyla ilgili eski bir gelenek idi.

⁶¹ İbn Kesîr, 1995: XII, 247.

⁶² Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 36.

kapris yüzünden Atsız'ı öldürtmesi, tıpkı Türkmen ve Selçuklu beyleri gibi, Sultan Melikşâh tarafından da hoş karşılanmamıştır. Hatta, bu yüzden Sultan Melikşâh'ın nezdinde Tutuş'un itibarı bir hayli düşmüştür. Fakat, bu hususta, devrin kaynaklarına herhangi bir tepki yansımamıştır.

Tutuş, Atsız'ı öldürtmek, deneyimli ve yetenekli beyleri de kendisinden soğutup kaçırmakla işlediği hatayı, Şam şehrinin idaresinde tekrarlamadı. *Özellikle, şehrin idaresinde âdil davranmak suretiyle halkı kendisine ısındırmaya çalıştı. Savaşlar yüzünden durmuş olan ticareti de, aldığı güvenlik tedbirleriyle yeniden canlandırdı. Ayrıca, Selçuklu Devletinin ekonomik politikasına uygun olarak, şehrin içinde ve çevresinde birçok imar faaliyetinde bulundu. Özellikle Atsız'ın temelini attığı Şam kalesinin inşaatını tamamladı ve hizmete açtı*⁶³.

Tutuş, bu arada Filistin'in merkezi olan Kudüs'ü de ihmal etmedi. Bir birlik göndererek, bu şehri de kendi hâkimiyetine aldı⁶⁴. Tutuş, bu defa asıl hedefi olan Halep'i ele geçirebilmek için hazırlanmaya başladı. Halep Mirdas Oğulları emîri *Sâbık*, Tutuş'un bu hazırlığı karşısında eli kolu bağlı oturmadı. Halep'i ve buradaki hâkimiyetini koruyabilmek için kurnazca bir plân hazırladı. Bu plânın esası şu idi: Tutuş'un karşısına bir rakip çıkarmak. Bu suretle iki rakip karşı karşıya gelecek ve onlar birbiriyle mücadele ederken de kendisi aradan sıyrılacaktı. Bu sırada Tutuş'a rakip olabilecek en uygun kişi ise, Musul Arap emîri *Müslim bin Kureyş* idi. Müslim, oynak ve her duruma uygun bir politika gütmekteydi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse o, her fırsatta Büyük Selçuklu Devletinin en sadık vassalı olduğunu söylemekle birlikte sık sık el altından yürüttüğü gizli faaliyetlerle bu vassallığı zedeleyip durmaktaydı. Bu durum, Müslim'in iki yüzlü bir karakter yapısına sahip olmasından ileri gelmekteydi. Karakteri, sözüne bağlılığı değil, çıkarlarına uygun hareket etmesini gerektiriyordu. Nitekim o, Tutuş'un ilk Halep kuşatmasında, Büyük Selçuklu Devleti aleyhine emîr *Sâbık'a* yaptığı gizli yardımlarla, bu tutumunu açık bir şekilde göstermiş idi.

Sâbık, derhal bir ulak gönderip, Tutuş'a karşı Müslim'den yardım istedi. Ayrıca o, aynı ulak vasıtasıyla Müslim'e, "*Sen bana, yabancılardan daha önce gelirsin. Biz Araplar, yabancılara karşı birleşemeyiz. Eğer ben, Arap olmayan biri tarafından yenilip yutulacak olursam, beni yeyip yutan sen ol*" gibi sözlerle Halep'i kendi-

⁶³ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 36; İbn Kesir, 1995: XII, 237, 239; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 136.

⁶⁴ Atsız'ın Kudüs'te bulunan aile efradı, kendisini güvenlikte hissetmeyerek, Bağdat'a göçmüştür.

sine teslim edeceğine dair bir imada bulunup, Tutuş'un karşısına çıkarabilmek için onu tahrik ve teşvîk etti. Halbuki Müslim'in kafasında, Sâbık'a yardım etmekten ziyade Halep'i ele geçirme gayesi vardı. Dolayısıyla Müslim, önüne çıkan bu altın fırsatı kaçırmak istemedi; hemen oğlunu Büyük Selçuklu Devletinin merkezi Isfahan'a gönderdi. Oğlu vasıtasıyla Sultan Melikşâh'a "her yıl devlet hazinesine 300 bin dinar göndereceğine" dair hoşâ giden bir vaatte bulunup, Halep'in zaptı için kendisinden izin istedi. Sultan Melikşâh, bu teklifi uygun bulup, Müslim'e istediği izni verdi. Bunun üzerine Müslim, hemen harekete geçti. Böylece Tutuş, elini kendisinden daha çabuk tutmuş olan Müslim'e, Halep'i ele geçirme fırsatını kaptırmış oldu⁶⁵. Halbuki iyi bir lider, karşı tarafa hiçbir zaman fırsat ve koz vermediği gibi, şartları ve zamanı da kendi lehine iyi bir şekilde değerlendirmekte ustadır. Fakat bu özellik Tutuş'ta pek fazla görülmemektedir.

Öte yandan Sâbık, yaptığı hesapta tamamen yanılmıştır. Çünkü Tutuş, o meşhur hatalarından birini daha yaparak, zamanında harekete geçememiştir. Yani Müslim'in karşısına çıkamamıştır. Böylece, Sâbık'ın parlak plânı temelinden çökmüştür. Bu durum ise, Müslim'in işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Müslim, Sultan Melikşâh'tan aldığı izinden sonra süratle gelip, Halep'i kuşattı. Kendi oyununun kurbanı olan Sâbık ise, ciddî bir direniş gösteremedi. Şehir düştü. Böylece, Arap Mirdas Oğulları Emîrliğinin Halep ve çevresinde 1023 yılından beri sürüp gelen hâkimiyeti sona ermiş, Büyük Selçuklu Devletinin Musul emîri Şerefî'd-devle Müslim bin Kureys'in hâkimiyeti başlamış oldu (1080)⁶⁶. Müslim'in Halep'e sahip olması, Tutuş tarafından kolayca hazmedilecek bir şey değildi. Fakat o, Müslim'i şimdilik buradan atmaya hazır ve muktedir olmadığı için bu durumu bir süre sineye çekmek zorunda kaldı.

Müslim, Halep ile yetinmedi; şehrin çevresinde bulunan kasaba ve kaleleri de ele geçirip; bölgedeki hâkimiyetini bir hayli genişletti. Bu arada Harran'ı aldı. Antakya ve Şeyzer gibi bölgenin en önemli şehirlerini vergiye bağladı. Humus şehri üzerinde hâkimiyet kurdu (1081-1083). Fakat, Müslim'in bu faaliyetleri, bölgedeki Arap kabîle reislerini son derece rahatsız etti. Müslim'den kurtulmak isteyen bu kabîle reisleri, Tutuş'a baş vurup, Halep'i alması, Müslim'i de bölgeden uzaklaştırması için onu tahrik ve teşvîk ettiler⁶⁷.

⁶⁵ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 37 vd.

⁶⁶ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 37; İbnü'l-Esir, 1987: X, 110 vd.; İbnü'l-Adîm, 1976: 55, 57; 1982: 33, 35; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 136 vd.

⁶⁷ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XXX, 48.

Müslim'in bölgedeki kudretinin tehdit edici ölçüde artması, sadece Arap kabîle reislerini değil, Tutuş'u da rahatsız etti. Bu durum, ilk Halep kuşatması sırasında başlamış olan Tutuş-Müslim rekabetini tekrar su yüzüne çıkardı. Bu defa, harekete geçme üstünlüğü Tutuş'da idi. Üstelik o yalnız da değildi. Yanında ünlü Selçuklu komutanı *Artuk Bey* bulunuyordu. Tutuş, Atsız'a karşı işlemiş olduğu hatadan gerekli dersi almış olmalı ki, Kudüs şehrini Artuk Beye ıktâ' ederek, onu yanına çekmiş ve kuvvetini büyük ölçüde takviye etmişti⁶⁸. Böylece, Artuk Beyin şahsında kendisine kuvvetli bir destek bulmuş olan Tutuş, onunla birlikte Halep'i kuşattı. Amacı, Müslim'i bölgeden atmak ve bütün Kuzey Suriye'ye sahip olmaktı. Kuşatma başladığında Müslim şehirde bulunmuyordu. Haberi duyunca, koşup geldi ve karşı saldırıya geçti. Fakat, Artuk Beyin kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. Bunun üzerine Müslim, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'a başvurup, yardım istedi. Sultan Melikşâh'ın Suriye politikası, Tutuş'un fetih plânı ile uyumsuzdu. Çünkü Sultan, Halep karşılığında Müslim'den 300 bin dinar gibi muazzam bir vergi almaktaydı. Sultan Melikşâh açısından, bu paranın Tutuş için feda edilmesi mümkün değildi. Bundan dolayı Sultan Melikşâh, derhal Tutuş'a Halep'i almayı men eden, Artuk Beyi de yanına çağırarak bir mektup gönderdi. Tutuş, bu emir üzerine kuşatmayı kaldırıp Şam'a, Artuk Bey de Isfahan'a dönmek zorunda kaldı⁶⁹. Böylece Sultan Melikşâh'ın müdahalesi, Müslim'i içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmış oldu. Tutuş, Sultan Melikşâh'ın Müslim lehine, kendisinin de tamamen aleyhine yaptığı bu etkili müdahaleden sonra Suriye sahillerindeki Fatımî toprakları üzerine yöneldi. Antartos kalesini ve Baalbek şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Antakya çevresine geçen Tutuş, burada yeni fetih faaliyetlerine girişti⁷⁰.

Artuk Beyin merkeze çekilmesi, Kuzey Suriye'deki kuvvetler dengesini Tutuş'un aleyhine, Müslim'in de lehine değiştirmişti. Bu durum, Şam'ı alabilmek, Suriye'nin tek ve rakipsiz hâkimi olabilmek için Müslim'e iyi bir fırsat gibi görünmüştü. Üstelik o, Mısır Fatımî halifesi ile temasa geçip, ondan Selçuklu aleyhtarı bu faaliyetine askerî destek vaadi bile almıştı⁷¹. Özellikle bu vaat, Şam'ı alabilmek için Müslim'i bir hayli ümitlendirmişti. Hiç şüphesiz, Müslim'in bu tutumu, Sultan Melikşâh'a karşı açıkça bir ihanet ve Selçuklu politika-

⁶⁸ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 46.

⁶⁹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 49. Müslim, Sultan Melikşâh tarafından samimi ve itaatkâr bir vassal olduğu için değil, Selçuklu hazinesine 300 bin dinar vergi ödediği için korunmuştur.

⁷⁰ Azimî Tarihi, 1988: 24; Kafesoğlu, 1973: 32.

⁷¹ İbnü'l-Esir, 1987: X, 121; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 52.

sı ile de taban tabana zıt bir davranış idi. Fakat onun için vefa ve sadakat değil, çıkar en önde gelmekteydi.

Bu defa roller değişmişti. Daha önce saldırıya uğrayan Müslim, şimdi saldıran kişi olmuştu. Öte yandan, Müslim'in Şam'ı almak üzere harekete geçmiş olduğunu öğrenen Tutuş, Antakya çevresinde sürdürmekte olduğu fetih faaliyetini derhal kesip süratle geri dönerek, bunu beklemeyen Müslim'i şaşırttı. Şam şehrini kuşatmış olan Müslim'in kuvvetleri ile Tutuş'un kuvvetleri arasında surların önünde şiddetli bir savaş cereyan etti. Başlangıçta talih Müslim'e güler gibi görünüyordu. Fakat Tutuş, kuvvetli bir çıkış hareketiyle Müslim'in kuvvetlerini kısa sürede bozguna uğratarak dağıttı. Arapların çoğu kaçtı. Buna rağmen Müslim, Mısır'dan geleceğini ümit ettiği kuvvetlere güvenerek, direnmekte ısrar ediyordu. Fakat Mısır'dan beklediği askerî yardım bir türlü gelmedi. Müslim, sonunda Fatımî yardımının kuru bir vaat olduğunu anladı. Durum Müslim için gittikçe kötüleşmekteydi. Tutuş'un kuvvetleri Müslim'i esir almak üzere idi. Müslim, esir düşmek veya ölmekten ancak tam zamanında geri çekilmek suretiyle kurtulabildi⁷². Bu, Müslim karşısında sürekli kaybeden kişi olarak Tutuş için önemli bir başarı idi. Bu başarı, Tutuş'a sadece itibarını iade etmekle kalmadı; aynı zamanda onun Şam'daki hâkimiyetinin devam edeceğine dair de kuvvetli bir garanti oldu.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin, Mısır politikası ve bu politika ile ilgili faaliyetlere dair devrin kaynaklarından toplayıp ortaya koyduğumuz bilgilerden çıkan sonuçları şu şekilde belirlemek mümkündür:

- Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır ile ilgili politikasının temeli, 1055 yılında Tuğrul Bey tarafından atılmış olup, bu politika Tuğrul Beyden sonra hem Sultan Alp Arslan ve hem de Sultan Melikşâh zamanlarında aynı temel üzerinde devam ettirilmiştir. Selçuklu sultanlarının bu politikadan güttükleri amaç ise, Mısır Fatımî Devletine son verip, topraklarını ilhak etmek suretiyle İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği kurmaktır. Mısır Fatımî politikasının başarıyla gerçekleştirilmesi, sadece Selçuklu sultanlarına değil, Abbasî Halifeliğine de İslâm dünyasında tek ve rakipsiz bir otorite sağlayacağı için bu politika Abbasî halifeleri tarafından da kabul görüp, hararetle desteklenmiştir. Fakat bu önemli politika, hem Tuğrul Bey ve hem de onu takip eden Sultan Alp

⁷² İbnü'l-Esir, 1987: X, 121; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 52 vd.

Arslan zamanlarında, tam ele alınacağı veya ele alındığı sıralarda çıkan engeller yüzünden ertelenmek, yani ileriye bırakılmak gibi bir talihsizliğe uğramıştır.

- Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır politikası, tam ve gerçek anlamda, Sultan Melikşâh zamanında Türkmen beyi Atsız tarafından ele alınmıştır. Burada özellikle belirtelim ki, Atsız'ın bu meseleyi ele alması, Sultan Melikşâh'ın emir ve direktifiyle değil, kendi arzu ve iradesiyle olmuştur. Öte yandan, emirlerinde dinamik ve savaşçılık yeteneği çok yüksek kalabalık kütleler bulunan Türkmen beylerini, merkezden uzaklaştırabilmek için daima dış hedeflere yönlendirmek, Tuğrul Bey zamanından itibaren Büyük Selçuklu sultanlarının uyguladıkları iç ve dış siyasetin temel ilkesi idi. Çünkü, Türkmen beyleri, emirlerindeki bu doğal ve dinamik kuvvetler sayesinde, taht için harekete geçen hemen hemen her Selçuklu hanedan üyesine destek vererek, daima meşru Selçuklu iktidarını zor durumda bırakmaktaydılar. Başta Atsız olmak üzere bazı Türkmen beylerinin kendi iradeleriyle 1071 yılı içinde emirlerindeki Türkmen kütleleri ile Suriye'ye gelip, bu ülkeyi Büyük Selçuklu Devleti adına fethetmeye başlamaları, gerek Sultan Alp Arslan'ın, gerekse onun yerini alan Sultan Melikşâh'ın hem iç hem de dış politikasına uygun düşmüştür. Dolayısıyla Sultan Melikşâh, bu faaliyeti maddeten olmasa da manen desteklemiştir.

- Atsız, Mısır Fatımîlerine ait Güney Suriye ve Filistin'i 4-5 yıl gibi kısa bir süre içinde fethetmiştir. Fethettiği bu ülkelerde de Büyük Selçuklu Devletine bağlı kuvvetli bir Türkmen Beyliği oluşturmuştur. Görüldüğü gibi, Atsız bu işi, merkezi Selçuklu ordusunun birlikleriyle değil, doğal ve dinamik bir savaşçı topluluğu olan Türkmen kuvvetleriyle yapmıştır. Bu işi yaparken de büyük Sultan Melikşâh'tan maddî bir yardım ve destek almamıştır. Üstelik, karşılaştığı her güçlüğü ve engeli de kendi kararlılığı, azmi ve gücü ile aşmıştır.

- Türkmen Beyi Atsız, Büyük Selçuklu Devletinin Mısır Fatımî politikasında elde ettiği büyük başarı ile deyim yerindeyse bir yıldız gibi parlamıştır. Fakat onun başarıları devamlı olmamıştır. O, ne sahip olduğu ülkeleri uzun süre elinde tutabilmiş ve ne de hayatını koruyabilmiştir. Yine deyim yerindeyse o, bir yıldız kayması gibi devlet ve toplum hayatında çok kısa sayılabilecek bir süre içinde ortadan kaybolmuştur. Geriye ise, unutulmaz bir ad ve şöhret bırakmıştır.

- Atsız'ın, Mısır seferi için seçtiği zaman isabetlidir; fakat o, savaş taktiğinde büyük bir hata yapmıştır: Atsız'ın bu savaşta saldırı inisiyatifini Bedr'e kaptırması, tamamen aleyhine sonuç vermiştir. Çünkü Türkler, gece karanlığında yapılan savaşlarda pek başarılı değillerdi. Daha doğrusu, gece ka-

ranlığında savaşmak, onların en zayıf taraflarıydı. Zira, gece karanlığı, onların hem kendilerini korumalarında hem de silâhlarını isabetli bir şekilde kullanmalarında büyük bir güçlük çıkarmaktaydı. Bunun için onlar, gece karanlığında savaşmaktan daima kaçınmaktaydılar. Gece yapmak istedikleri savaşları da, mutlaka dolunaylı bir zamana rast getirmekteydiler. Türklerin bu zayıf yanını önceden öğrenmiş olan Bedr⁷³, yukarıda belirtildiği gibi, saldırısını gece karanlığında başlatmıştır. Kahraman Türkmen savaşçıları da, Atsız'ın bu tedbirsizliğinin cezasını canlarıyla öderlerken, aile fertleri de utanç verici bir tutsaklığa mahkûm olmuşlardır.

- Atsız, cesur ve kararlı bir lider olmakla birlikte ileri görüşlü bir komutan değildi. Onun komutan olarak yaptığı en büyük hata, savaş gücünü koruyamaması veya bu gücü koruyacak tedbirleri zamanında alamamasıdır. Büyük Türk komutanları, girdikleri savaşlarda baş edemeyecekleri bir kuvvetle karşılaşmaları halinde, kendi savaş güçlerini daha uygun bir zaman ve yerde tekrar kullanabilmek için başarıyla geri çekmekteydiler. Halbuki Atsız, Kahire önlerinde Mısır ordusuyla yaptığı savaşta bu başarıyı gösterememiştir. O, bu savaşta sadece kendisini ve pek az adamını kurtarabilmiş, büyük Türkmen ordusunu ise, tamamen Mısır ordusunun kılıçlarına yem etmiştir. Atsız, benzer bir hatayı ve ihmali de, ele geçirmiş olduğu yerlerde hâkimiyetini devam ettirecek derecede sağlam ve sağlıklı idareler kuramamakta göstermiştir. Görüldüğü gibi, Atsız'ın Kahire önlerinde uğradığı başarısızlıktan sonra, hâkimiyeti altındaki birçok şehir halkı, Fatimî idaresine dönme eğilimi göstermiştir.

- Atsız'ın Büyük Selçuklu Devletinin Mısır Fatimî politikasında gösterdiği büyük gayretler tamamen boşa gitmemiştir. O, elinde kalan Şam ve Kudüs şehirlerinin hâkimiyetini yeni Suriye meliki olan Tutuş'a devretmeyi başarmıştır. Fakat, Atsız'ın gösterdiği bu özverili ve erdemli davranış, onun kendi hayatına mâl olmuştur. Atsız'ın bu özverili ve erdemli davranışı karşısında Tutuş'un gösterdiği nankörlük ise, onun tamamen zayıf ve yetersiz bir karakter yapısına sahip olmasından kaynaklanmıştır. Zira, zayıf ve yetersiz karakter yapısında olan kişiler, daima geleceklerini, rakip olarak gördükleri kişilerin imhasında görürler. Nitekim Tutuş'un Atsız karşısında davranışı da işte böyle bir ruh halini yansıtmaktadır.

⁷³ Mısır ordusu Atsız'a karşı hazırlanırken, Türkleri çok iyi tanıyan biri, Bedr'e gece karanlığında saldırmasını ve onların ancak bu şekilde yenilebileceğini tavsiye etmiştir. Bu tavsiye Bedr'in başarıya ulaşmasında başlıca rol oynamıştır.

- Atsız'ın mirasına kolayca konmuş olan melik Tutuş, sahip olduğu imkânları, zamanı, şartları ve fırsatları iyi şekilde değerlendirememiştir. Hatta o, verdiği fırsat ve kozlarla Kuzey Suriye'de kendisine Müslim bin Kureyş gibi kuvvetli ve tehlikeli rakip yaratmıştır. Bu yüzden Atsız'dan devralmış olduğu mirası da pek fazla büyütememiştir. Dolayısıyla melik Tutuş, Büyük Selçuklu Devletinin Mısır politikasında Atsız'ın gösterdiği başarıyı gösterememiştir. Eğer Atsız, Tutuş'un gadrine uğramamış olsaydı, Müslim'in bölgede yerleşmesi mümkün olmayacağı gibi, Mısır'ın fethi tekrar gündeme gelebilecekti.
- Mısır Fatimî politikasında asıl büyük hatayı, Büyük Selçuklu sultanları yapmıştır. Mısır Fatimî Devleti topraklarının fethi ve ilhakı meselesi, tamamen Türkmen ve Selçuklu beylerine bırakılmayacak kadar önemli bir mesele idi. Eğer, Selçuklu sultanları bu önemli meseleye gerekli zamanı ayırıp, fetih faaliyetini kendi emirlerindeki büyük ordularla yapmış olsalardı, Suriye, Filistin ve Mısır toprakları kolayca fethedilebilecek ve Selçuklu düzenini içeriden çöktürmeyi hedef alan Batınî hareketinin kaynağı da tâ o zaman kurutulmuş olacaktı⁷⁴. Böylece, tarihin akışı da, Büyük Selçuklu devleti için daha başka olacaktı. ©

⁷⁴ Batınîlik hareketinin kaynağı, Mısır Fatimî Devletidir. Selçukluların üstün askerî gücü ile baş edemeyeceklerini anlayan Fatimîler, "Dârü'l-Hikme" adıyla anılan üniversitelerinde şîî inancını yaymak üzere propagandacılar (daî=davetçi) yetiştirip, bunları Selçuklu ülkesine göndermişlerdir. Fatimîler, bu propagandacılar vasıtasıyla Selçuklu düzenini içeriden yıkmayı amaçlamışlardır. Fatimî propagandacılarından biri olan Hasan Sabbah, Kazvin dağlık bölgesindeki Alamut (Kartal yuvası) kalesini ele geçirip, burayı faaliyetlerinin merkezi yapmıştır. Daha da kötüsü, Hasan Sabbah, Kur'an-ı Kerim üzerinde yaptığı "batınî" (iç) yorumlarla İslâm dinini gayesinden saptırmıştır. Dolayısıyla, Hasan Sabbah'ın batınî yorumlarına inanan ve bağlanan kişilere Batınîler denmiştir. Öte yandan Hasan Sabbah, Selçuklu düzenini içeriden çöktürmek için terörizmin ezeli ve ebedî iki temel silâhını birden kullanmıştır. Bunlardan biri uyuşturucu (afyon), diğeri ise hançer idi. Uyuşturucu maddelere alıştıran adamların iradelerine hükmeden Hasan Sabbah, yaptırdığı Batınî propagandalar ve işlettiği siyasî cinayetlerle Selçuklu düzenini temelinden sarsmaya başlamıştır. Bunun üzerine Selçuklular, bir taraftan kurdukları devlet üniversiteleri (Nizâmiye medreseleri) ile Sünnî İslâm inancını kuvvetlendirmeye çalışırken, diğer taraftan da Sultan Melikşâh'ın son zamanlarından itibaren Batınîlerle amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. Fakat, Sultan Melikşâh'tan sonra Büyük Selçuklu Devletinde gittikçe ağırlaşan iç meseleler yüzünden Batınîlerle gereği kadar mücadele yapılamamıştır. Batınîlerin propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleri, 1258 yılına kadar gittikçe artarak devam etmiştir. Bu tarihte Moğol İlhanlı hükümdarı Hülagü, Alamut merkezli İsmailiyye Devletine tamamen son vererek, Batınîleri tarihten tamamen silmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-nâme, I*, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
- Ateş, Ahmet, Yabgulular Meselesi, *Belleten*, XXIX, 115 (1965).
- Azîmî Tarihi*, yay. ve çvr. A. Sevim, Ankara 1988.
- Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi, I*, çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945.
- El-Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra*, çvr. K. Burslan, Ankara 1943.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980.
- Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi*, çvr. S. Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Tarih Haleb*, yay ve çvr. A. Sevim, Ankara, 1976; Ankara 1982.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh, IX, X*, yay. C.J. Tornberg, Beyrut, 1979, çvr. A. Özaydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Büyük İslâm Tarihi) çvr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Müeyesser, *Ahbâr Mısır*, yay. E. F. Muhammed, Kahire 1981.
- İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, metinler ve çeviri: F. Sümer-A. Sevim, Ankara 1971.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Makrizî, *İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el Eimme el-Fâtîmiyyin el-Hulefâ, II*, Kahire 1996.
- Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel, I*, yay. ve çvr. A. Öngül, İzmir 2000.
- Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, yay. M. Emîn-M. H. M. Ahmed, XXVIII, Kahire 1992.
- Reşîdeddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh, II*, yay. A. Ateş, Ankara 1960.
- Sadrüddîn Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çvr. N. Lugal, Ankara 1943.
- Sevim, Ali (Sıbt İbnü'l-Cevzî) (1998), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan Alp Arslan Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX, (1999), 1-51.
- Sevim, Ali (Sıbt İbnü'l-Cevzî) (1999), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX, (2000), 1-75.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, yay. A. Sevim, Ankara 1968.
- Sümer, Faruk, Eski Türklerde İsim Koyma Geleneplerinden Atsız, *Millî Kültür*, s. 47, (1984), 4-5; Aynı yazar, *Türk Edebiyat ve Folkloründe Yeni Görüşler, I*, Ankara 1985, 23-27).

- Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, (1986), 133-144.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II*, İstanbul 1999.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, çvr. H. D. Andriasyan, Ankara 1987.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devletinde Türkler*, henüz basılmamış doktora tezi Ankara 2003.
- Yazılıtaş, Nihat, Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2005), 189-210.
- Zahîrî'd-dîn Nişâbûrî, *Selçuk-nâme*, yay. Ebû Hamid Muhammed bin İbrahim, Tehran 1332.